

Країна Ірредента. Злодії та Апостоли (збірник)

Автор:

[Роман Іваничук](#)

Країна Ірредента. Злодії та Апостоли (збірник)

Роман Іваничук

Історія України в романах

Країна Ірредента – країна, позбавлена можливості до самовідтворення, до самовизначення, до самоутвердження. Увесь її шлях – мов туго натягнута линва між Сициллою і Харибдою. Усе її існування – історія моторошного балансування. Уже з самої назви – що мов палюче тавро – свого твору Роман Іваничук розпочинає вельми нелегкий шлях до пошуків відповіді на риторичне питання української історії: чому, як трапалося, що народ, наділений потужною креативністю, природним талантом, позбавлений звичайного талану?..

Політичний роман «Країна Ірредента» за своєю композицією нагадує дивний чорно-білий колаж з різних часових пластів українського буття, пронизаних, мов життєдайним світлом, прагненням – попри весь трагізм долі – будь-що ВІДБУТИСЯ.

Повість «Злодії та Апостоли» начебто схожа на пораду – як треба шукати свого родоводу. Та водночас у творі постає панорамна картина історії Гуцульщини на чотирьохсотлітньому відтинку часу із звичаями, віруваннями, мовою та ментальністю горян, духовний світ яких сьогодні зазнав поважних зовнішніх змін, проте у своїй суті залишився предковичним. Фабула повісті ґрунтується на реальному житті гуцулів, однак автор розкошує домислом, що надає творові романтичного шарму.

Роман Іваничук

Країна Ірредента. Злодії та Апостоли (збірник)

Країна Ірредента

Мужньому борцеві за незалежність України,

довголітньому в 'язневі сумління,

моєму приятелеві Михайлові Гориню

присвячую

Розділ перший

Михайло

Головного героя цієї книги називатиму Михайлом, хоча він у своїх записках додав ще й прізвище Безрідний; це літературний псевдонім, і я не буду так його називати, оскільки знаю власне горде прізвище мого приятеля, яке нехай залишиться для читача загадкою. Зрештою, я не хотів би, щоб читач виворожував, хто ховається за цим псевдонімом, тих Михайлів із останнього покоління борців за нашу Незалежність було багато, всі вони чесно витримали іспит своїх сумнів, і ми, хто нині скористався чином українських дисидентів і мав би пишатися їхньою жертвовністю, часто спокійно й байдуже спостерігаємо, як колись рельєфні постаті нашого резистансу поволі стають тінями, їх поглинає непам'ять у нинішньому політичному безладі, щойно на кін вийшло наймолодше покоління, майбутню діяльність якого я ще не наважувався б оцінювати Шевченковими словами: «Ми чесно йшли, у нас нема зерна неправди за собою».

Мій друг Михайло, а також я, належимо до третьої верстви, якщо брати відлік часу з того моменту, коли наша зневолена земля вперше стрепенулася, мов

шкіра на бикові, котрого з дрімоти розбудило червоне марево, і він, не тямлячи себе, рвучко кинувся уперед, щоб не залишитися в глухому безнадійному запіллі, а що обхідних доріг до вогнища не бачив, то помчав стрімголов, мов той же бик на арені, який рве рогами червоне полотнище, а тореадора не бачить, тільки чує в собі болісний хрускіт, коли в його загривок встромляється шпага, – і так пройшли через ціле століття три покоління засліплених праведною люттю борців, які не зуміли уникнути смертельного удару вправного тореро.

А чи нинішнє наймолодше покоління, навчене невмінням дідів і батьків, захоче вийти на арену, чи залишиться на своїх затишних подвір'ях, замаєних національними прапорами?

Я так і спитав тоді Михайла, коли над нашим світом зависла, немов осіння шарга, байдужість і втома, й він відказав упалим голосом: «Ці не вийдуть на арену зі свого закутка; хто засмакував безпеки й ситого спокою, той нізащо не вилізе зі своєї шпарки, бо вже надбав чогось у рідному шпихлірчику й має чим ризикувати, а не відає того, що своєю неучастю важить більшим скарбом – головою!»

Я розсердився на Михайла за його зневіру – а якої заспіває аполітичний плебей, коли аристократ розхникався! – і тривалий час не навідувався до його київської квартири, в якій він, покинувши Львів, замешкав під час свого депутатства: не міг я позбутися гіркоти, що так подумав саме він, мученик, який за дванадцять років тюрми ні разу не споневірівся... Та коли несподівано завирував український світ і майдани заповнилися мільйонами людей так тісно, що годі було в той тлум встромляти держакі прапорів, я, сповнений втіхою і зловтіхою, негайно поїхав до Києва, щоб стати на Майдані, та спершу завітав до свого приятеля. Не застав його дома, дружина Таня сказала, що він уже кілька днів живе на Майдані, і я серед сотень наметів насилу віднайшов Михайлів у районі консерваторії.

Михайло розкочегарював буржуйку, адже надворі закушпелилася зима; він глипнув на мене краєм ока, і його кругла голова, яструбиний ніс, потріскані від холоду губи і зобове підгарля, яке надбав у тюрмах, засвітилися враз щирим усміхом, і він сказав, не підводячи голови від рушт:

«Песимістам легше: вони завжди мають дві вичерпні відповіді з приводу добрих чи поганих новин: «А я що вам казав!» або «Цього разу я помилився», а оптимістові залишається тільки одна, перша, а за другу обзивають його

псевдопророком. Отже, цього разу я помилився, мій брате, а ти unik ганьби. І слава Богу!»

Я пильно придивлявся до мого доброго приятеля, на якого завжди орієнтувався у своїй суспільній поведінці: песимістом він, звісно, не був, бо як міг би песиміст витримати дванадцять років тюремних поневірянь без покаянь і зламів, а все ж переможна втіха, що він таки помилився, не покидала мене: адже на Майдані море люду – молодих і старших, різних професій, україномовних і російськомовних, – і в усіх рішуча настанова стояти на морозі невідомо скільки днів чи тижнів – аж до перемоги; всі скандують ім'я кандидата в президенти, всі співають новітню пісню «Разом нас багато, нас не подолати!», і всі твердо вірять у звитягу; я пильно придивляюся до цупкої рішучості, що напливла на Михайлове обличчя; його спокійний погляд вселяє в мене віру в нашу перемогу, проте я таки не втримуюся, щоб не помститися приятелеві за його колишній сумнів, і вимовляю терпкі, хоч і забарвлені втіхою, слова: «А я що казав!»

Михайло наче й не почув моєї переможної інвективи, він перестав підкидати дрова у буржуйку й не підводячись взявся порпатися у клунках, що лежали поскидані на купу обіч матраців. Матраців було два, і я запитав, для кого призначений другий.

Не відповівши на моє питання, Михайло вийняв із течки пачку дрібно списаного паперу, подав мені й заговорив наче й не до речі: вмостись, мовляв, поруч на он той лежак і читай, ми довго будемо тут скніти, може, й встигнеш добігти до останньої сторінки; я взяв із собою свої записки не для того, звісно, щоб тут працювати над ними, та й не сподівався, що ти мене знайдеш, – я просто не розлучаюся з ними, як зі своїм минулим... Але якщо ти вже зайшов до мене, то я скористаюся цією нагодою: хотів би знати твою професійну думку про написане, а ти не полінуйся, може, дещо із мого манускрипту знадобиться тобі як матеріал для чергового твору... Ти ж повинен осмислювати не тільки глибоку історію, а й нинішні події, чей невтомна Клію записує сьогодні нову сторінку у свій фоліант. І якщо ти вже взявся бути літописцем... Я це кажу зовсім поважно: хтось же мусить художньо осмислити нинішній день, я того зробити не зумію, але те, що тут записано, можливо, пояснить тобі причину моїх сумнівів і, як ти кажеш, песимізму...

Я нерішуче простягнув руку, взяв рукопис і поклав його обіч себе...

«А ти що, весь той час, що я тебе не бачив, писав?»

«Я мусив це робити, щоб з'ясувати хоча б для себе самого, як іще довго йтимемо до остаточної перемоги і чому наша дорога така важка...Візьми, візьми, я бачу, що не маеш охоти читати записки непрофесіоналів, але хто знає – може, вони допоможуть тобі написати новий майстерштик, на нинішній день вельми потрібний...»

Я теж не зреагував на Михайлову мову, мені спала інша думка, яка не стосувалася моєї готовності читати Михайлові мемуари – лише можливості виконати його прохання тут, у наметі. Адже ще має хтось прийти сюди, для когось-бо простелений другий матрац, – і я нічого тоді не прочитаю: почнуться розмови, дискусії, суперечки, і я спитав:

«Хто ж то має ще прийти до твого намету?»

Якусь мить Михайло мовчки дивився на мене з виразом збентеження чи то невдоволення на обличчі – нібито я наважився випитати в нього найсокровенніше, на що не маю ніякого права, та врешті, опустивши голову, мовив коротко:

«Син мав би прийти...»

«Мав би чи таки прийде?» – перепитав я.

«Не знаю... Надто велика відстань пролягла між мною і сином, між моїм і його поколінням... Тебе, бачу, здивували мої слова, але ти не дивуйся: та відстань – у сто літ. Бо сталося так, що три покоління в боротьбі за нашу свободу в умовах неволі були одностайні, а четверте, наймолодше, відчувши волю, розбіглося, немов необ'їжджені тарпани, зі страдної дороги, яка розпочалася ще до нашого з тобою народження... – Михайло на мить замовк, ніби прислухався до кроків за наметом, потім проказав із відчутною скрухою в голосі: – Не знаю, коли прийде мій син, яким прийде і чи взагалі знайде стежку до мого намету... Так що можеш спокійно братися за читання».

У наметі стало тепло, однак Михайло і далі підкладав дрова, хоч буржуйка вже червоніла; а Майдан клекотів, хтось промовляв на сцені, й лунали музика та співи. Все це стало тлом для моїх думок, що почали напливати до голови, та поки що вони не в'язалися з рукописом. Я його не розгортав, немов для того, щоб до

тих пір, як Михайлів образ почне вимальовуватися із його власного писання, я встиг згадати, звідки ж узявся в моєму житті Михайло?

1960 року я вступив до Львівського університету на українське відділення філологічного факультету. Саме того року на філфаку відкрили експериментальне відділення логіки й психології, тобто стислого курсу філософії, на якому вчилися переважно хлопці, які цікавилися наукою наук. Я із заздрістю відзначав для себе, що вони набагато едукованіші, ніж я; на лекціях філософії нас, українців, напихали, немов качок на відгодівлю, марксистсько-ленінською псевдонаукою, а всі інші філософські системи трактувалися як мудрування від лукавого; студенти ж новоствореного відділення мали право цікавитися не лише Марксом і Енгельсом, а й Кантом, Гегелем, Бергсоном, Теном, Кроче та багатьма іншими світовими мудрецами, не боячись при тому всюдисущих інформаторів. Молоді любомудри дискутували й сперечалися в гуртожитській кімнаті на Пушкінській, а оскільки в тому гуртожитку мешкав і я, то внадився ходити до їхньої кімнати на вечірні дискусії, слухати суперечки, дізнаватися нове, а згодом і самому брати участь у розмовах.

У тій оселі юних філософів я познайомився з Михайлом і швидко з ним зблизився. Чому саме з ним, адже всі хлопці були начитані й комунікабельні? Певне, звабила мене Михайлова, як би це визначити одним словом, натуральність. У дискусіях він ніколи не видумував себе самого, не позував, свої міркування викладав так просто, ніби ділився враженнями від мандрівок, не обстоював недоведених фактів, зізнавався в помилках, й не було такого випадку, щоб захищав думку, в правдивості якої не переконався сам.

А ще мав він відкрите кругловиде обличчя з високим чолом, що добиралося майже до тімені й толочило по дорозі зрідле чорняве волосся; його очі світилися добром і спокоем – інколи мені здавалося, що вони самі ніяковіють від власної доброти; однак варто було початися розмові про літературу чи філософію, як погляд його тужавів, ніби холоднів і намагався проникнути у власну пам'ять, щоб зачерпнути звідти набутої раніше інформації, потрібної для підтримання дискусій. Під час розмов Михайло відчужувався від сшврозмовників, стаючи їхнім опонентом, а деколи і вчителем, – я завжди захоплювався глибиною його знань. Товариство тоді вмить ділилося на два табори, в одному з яких перебував тільки Михайло, підкоряючи своєю логікою численну групу опонентів.

Не всяк ризикував змагатися з Михайлом, і я теж у гурті не вступав з ним у полеміку, коли з якимись постулатами не був згоден, та ми часто продовжували

розмову, залишаючись сам на сам, й він не раз визнавав мою правоту. Та коли я зачіпав політичну тему, а це для мене було надто важливе, бо як я вже вибрав собі його за приятеля, то мусив переконатися у засадах його світогляду, – тоді він замовкав, окидав мене начебто збайдужілим поглядом і звертав розмову на щось інше. Я, звичайно, ні разу не запідозрив, що він мене остерігається, такого й на мить допустити не міг, і вирішив для себе, що Михайло готується в жерці чистої науки, ні на крихту не зв'язаної з політикою.

Й набагато пізніше, коли я вже видав кілька романів, а Михайло працював на заводі кінескопів психологом праці, ми випадково зустрілися над морем у Коктебелі, де я відпочивав, тоді він просто-таки приголомшив мене відвертою розмовою про найболючіше – про зневолення України, про землю ірреденту та про негайну потребу жертвовної боротьби за незалежність.

Їх двоє йшло вздовж берега від будинку Волошина в напрямку Карадагу з рюкзаками за плечами, в спортивному одязі, двоє засмаглих і бадьорих. Побачивши мене, розімлілого на пляжі, загалайкали, зрадівши зустрічі, посідали поруч. Коли я запитав, куди вони прямують, Михайло порозглядався по пляжу, і я помітив у його очах певну настороженість і обережність; я розпочав тривіальну розмову про погоду, та він різко мене перебив і мовив владно: «Ходімо з нами на Карадаг».

Ми піднімалися крутосхилом до Чортового Пальця, добре натомилися й сіли відпочити під гігантським валуном, що стояв сторожем над крем'яними горами, зарослими сизим жерепом. Було безлюдно в диких бескеттях, тільки один самотній турист спинався стежкою слідом за нами, він теж зупинився тоді, коли й ми, кинув рюкзак і присів на розпечену сонцем жорству за якусь сотню кроків від нас, і я помітив, як він витягав з рюкзака блискуче жало антени.

«Ніяк не можуть нині молоді люди обійтися без музики, навіть серед такої незайманої природи, як ця», – пробурчав я.

Проте приймач самотнього туриста не подавав жодних звуків, антена ж, нахилена в наш бік, сторожко стирчала, і сказав Михайло:

«Це наш «слідопит», він уже не відчепиться, тож не будемо йти далі, порозмовляємо тихенько тут... Отже, слухай, брате, що я тобі розповім...»

Він пройняв мене пильним поглядом і пошепки заговорив. І те, що я почув від нього, зовсім мене приголомшило, адже я завжди мав його за жерця чистої науки.

А він розповідав про створення таємної організації, про самвидав антисоветської літератури, про підпільну друкарню у Феодосії – ось зараз вони несуть віддруковані листівки про злочинне спалення української бібліотеки в Києві, й треба їх розповсюдити по всій Україні...

«Ти сам розумієш, що ілюзії про легальну працю для національного відродження, на що ми наївно сподівалися під час хрущовської відлиги, розвіялися, мов дим, був то наш самообман: ніякої свободи слова в московській казармі, а тим більше в советській, ніколи не було і не могло бути, а нині та відлига вже й закінчилася, настає люта реакція, можливо, незабаром почнуться й арешти... Кажу це тобі для того, щоб ти знав, якщо таке станеться, за що я опинився у тюрмі. Ти щойно кинув репліку – мовляв, це романтика, марний ризик, а я кажу тобі: ніщо ніколи марно не пропадає і не пропаде. Хіба програні визвольні змагання вісімнадцятих-двадцятих років не залишили жодного сліду? Та ж з них народилися ми з тобою... Кулі, що вилетіли з револьвера Шварцбарда в груди Петлюрі, навечно застрягли в наших серцях; вибух пекельної машини в руках Коновальця ранить наш слух до сьогодні, смерть Шухевича в Білогірщі стала пломенем життя нашого покоління, і підле вбивство Бандери кличе до помсти...»

Михайло, забувши про обережність, говорив голосно, та враз побачив, як антена «слідопита» захиталася, нахилиючись у наш бік, і він перейшов на шепіт:

«І ми не маємо права й далі мовчати, хай навіть нас згноять по тюрмах. Мусимо дати знати світові, що наша битва з Москвою триває і не спинила її смерть наших провідників. Світ повинен дізнатися, що Україна живе й бореться за незалежність, що в кожній клітині національного організму не перестає бродити фермент протесту. Тож хай він закипає у сферах науки, ремесла, хліборобства, культури, письменництва – повсюдно мають зажевріти і розгорітися сигнали нашої непокори, бо інакше ми згинемо як нація, і ніхто й панахиди по нас не справить...»

Я захоплено слухав Михайлову мову й водночас тривожився: це ж знову кров і тюрми, мученики й герої, а коли ж ми станемо володарями нашого національного життя? Михайло відчув мої сумніви – певне, вони відбилися на моєму обличчі, – і він сказав:

«Якщо нині не розпочнемо святого діла, то завтра пробудимося у вогні обкрадені, хіба ти не чуєш, як тріщить і хилитається імперська споруда, мов стара стодола на вітрах? І розвалиться, і зникне, як страшна примара, а ми, не одягнені в бойову броню, залишимося голі... І ніколи не думай, що наше слово, яке ми хочемо донести до людей, загубиться, безслідно спопеліє, згине... Хіба стару, згвалтовану розбещеними королями Францію не підняли на революцію мислі Дідро і Руссо; а чи вийшли б на Сенатську площу російські офіцери, якби раніше не пролунав розпачливий крик Радищева; чи стала б чеською онімеччена Чехія, якби не з'явився геніальний фальсифікат Вацлава Ганки «Краледворський рукопис», а чи греки повернули б своїй батьківщині славу Еллади, якби клефти не заспівали «Військовий гімн» Рігоса Ферероса? А нашу нинішню Україну хто створив? Шевченко і Франко. Завжди спочатку було Слово, і Слово стало Богом!»

Я спитав Михайла, що мені належиться робити.

«Що тобі належиться робити, питаєш? А те, що й робиш. Тільки носи людям слово чистим, наче кришталь... І хай швець шие взуття для України, адже через те, що ми мали надто багато політиків, а шевців обмаль, заламалася блискуча офензива усусусів під Чортковом у дев'ятнадцятому році; без кравців ми б ходили голі, без хліборобів – голодні, без асенізаторів потонули б у смородному бруді, без письменників були б німі, а без мучеників на хрестах ніколи б не воскресли... Що маєш робити, питаєш? Чому питаєш? Ти вже розпочав ту роботу. Встиг пережити люту критику, негацію, а тепер мусиш вигартувати себе так, щоб міг витримати ще й випробування славою, яка тебе не повинна обминати».

«Слідопит» з антеною йшов слідом за нами, аж доки ми не зійшли з Карадагу й не розчинилися у пляжному натопі.

За тиждень я вернувся до Львова й дізнався, що Михайла і його товариша кагебісти зняли з поїзда на станції Персенківка перед Львовом. Того ж дня відбулися арешти дисидентів у Києві.

Жарево в буржуйці згасало, й затінювався смерком образ Михайла, якого я відтворив у своїй пам'яті, згадавши нашу зустріч над морем і розмову з ним біля Чортового Пальця на Карадазі. Тепер цей образ мав засвітитися для мене зі сторінок рукопису, який лежав на матраці, накритий моею долонею.

Я спитав Михайла:

«Ти черпав матеріал для своїх записок із архівів, бібліотек?»

«Хіба що уточнював дати, – відказав він. – Усе, що там написано, я дізнався від діда й матері. Мій рід із покоління в покоління проходив крізь український гарт. Таким був наш льос...»

Я нарешті взяв до рук Михайлів рукопис і, присунувшись ближче до буржуйки, при зблисках жарева почав читати.

Розділ другий

«Ой там у Львові музика грає...»

(Із Михайлових записок)

У Бескиди прийшла весна й молодою листвою й білим варивом черешневого цвіту скрадливо приховала чорні сліди пожарищ не існуючого вже села Головецького біля підніжжя гори Маківки, вкритої шубою ожинових кущів й увінчаної короною сивої бучини. Поміж колишніми обійстями, тепер позначеними на землі квадратами обгорілих підвалин, звиваються глибокі шанці й жовтіють калабані на дні гарматних вирв; де-не-де ще куряться згарища – артилерійський обстріл шаленів тут зовсім недавно і, слава Богу, стих; до основи Маківки притулилася дивом уціліла церковця, а поруч із нею – напіврозвалена трупарня, в якій відпочивають уцілілі після бою вояки 19-го полку австрійської інфантерії, який захищав лівий край корпусу генерала Гофмана; а десь там, на вершині гори, залягли усусуси й готуються до битви з москалями, що зайняли позицію на хребті Кливи й чекають команди до наступу з тухольського урочища через глибокий узвір на Маківку й заступлені нею села Риків, Плав'є та Грабовець.

А поки що на фронті затишшя, тільки вартові маячать уздовж шанців, мов журавлі, й там, при окопі на долині, стоїть поручник молодий, йому щохвилі виринає зітхання із грудей – достоту, як у тій пісні, вперше почутій під час Здвигу в Українському городі у Львові...

Євген пішов у двадцятці на стежу в тил ворога, й до Романа добирається тривога за приятеля: йому видається наказ генерала Гофмана – висилати двадцятками українських вояків у московське запілля – злочинним: звідти мало хто вертається, гинуть або потрапляють у полон; і добирається до поручника Романа сумнів: чи то не вмисне задумало австрійське командування такий захід, щоб позбутися найосвіченішого прошарку українського вояцтва; а десь там, на вершині Маківки, теж залягла жіноча стрілецька чота, і серед них панна Олена...

Спи, дівчино, сни, кохана,

Злоті мрії-сни,

І про мене, голубонько,

Не забудь, спімни, —

бринять у пам'яті слова прощального вальсу на комерсі у Спортовій залі Українського городу, влаштованого на завершення Здвигу.

...Уже вирушили на Стрийське шосе колони «стрільців», озброєних однозарядними «верндлями»; Роман з Євгеном крокують у першій шерензі слідом за головою Українського січового союзу Кирилом Трильовським, який перед веде. Хлопці – у нових, з голочки, сірих стрілецьких одностроях; бойова пісня «Нумо, браття, до зброї!» захоплює дух, на костюмованим стрільцям здається, що йдуть уже до бою, вони й не задумуються над тим, що їхній штрамацький одяг вивалюється небавом у глевтушних шанцях; Роман стоїть на варті, ховаючись за бруствером, він уже звів різницю між парадним маршем і справжньою битвою; Здвиг просувається вулицями Кадетською, Коперника, Словацького, Підвальною, Валовою, а на Академічній, біля пам'ятника Фредрові, ніби метеор упав між Романом і Євгеном: панна Олена запалахкотіла гарячою мовою, вона говорить швидко, бо мусить негайно вертатися до жіночої чоти, якою командує: «Хлопці, я вас запрошую, ні – я вас кличу до Спортової зали на бенкет, нам треба поговорити!» – і побігла назад до своїх дівчат, а Роман довго не може отямитися від щастя: йому здалося, що запрошення Олени прозвучало як згода на вчорашнє освідчення їй у коханні, і виводить його із щасливого збентеження Євген:

«То що, підемо, Романе?»

«Ти ще питаєш?!» – спалахнув Роман.

...В Українському городі молодь, одягнена в козацькі та стрілецькі строї, озброєна незарядженими «верндлями» та «манліхерами», ще бавилася у війну, а в Європі вже тліло зловісне жарєво, припорошене попелом секретності, й знедолені народи з дня на день чекали вибуху в тривозі й надії; до війни готувалися поляки й чехи – і ось прокинулися й українці: військовий Здвиґ вирушив із Стрийського парку в похід через Львів; товариства «Соколів» і «Січей» вже карбували крок по бруку під проводом новітнього реґіментаря: Кирило Трильовський у кармазиновому гетьманському жупані, в мазепинській шапці з перами, в широких синіх шароварах і з шаблею при боці марширував попереду колон; голова «Сокола» Іван Боберський не встиг випозичити в театрі «Руської Бесіди» хоча б полковницького мундира і, ображений, відвів своїх «соколів» на значну віддаль від Трильовського, щоб не виглядати поруч з ним гетьманським джурою; «січовики» в сірих стрілецьких одностроях крокують за Трильовським, і Роман з Євгеном обмінюються іронічними поглядами, киваючи на кремезну статуру новоспеченого гетьмана, й каже упівголоса Євген:

«Ще не знати, чи буде створено при австро-угорській армії український легіон на подобу Першої бригади Пілсудського, а вже наші вожді посварилися за регалії, нібито в майбутній війні вирішуватимуть перемогу не сила і єдність, а барвисті кунтуші й розцяцьковані піхви шабель...»

Гірку репліку Євгена заглушила пісня «Ой у лузі червона калина», та враз вона стихає, її перемагає інша, ще не чувана, щойно створена, нова пісня – бравурна і водночас елегійна, її злагоджено виконують артисти театру «Руської Бесіди», переодягнуті в стрілецькі мундири:

Накрила нічка та й тихесенько

Земленьку кругом.

Лиш вітер мряку несе злегенька

Над розісланим лугом.

І до любові закликає

Чарівниченько соловій.

А блідий місяць розсилає

Чарівну пряжу мрій...

Хтось учора чи нині склав цей романс про молодого поручника, що стоїть на варті біля окопу і згадує останній перед війною студентський бал, останній вальс із коханою, останнє прохання не забути його, і зітхає поручник, і замість зітхання вибухає з його грудей гаряча кров.

Звідки взялася ця пісня, коли війни ще й не чутно, коли стрільці ще не залягають в окопи, коли ще нема смертей? Що це – тривожне передбачення чи закляття, щоб такого не сталося?

«Січовики» й «соколи» вже перейшли місто й зупиняються перед Спортовим будинком в Українському городі, колони тануть, розпливаються, залишаються тільки ті учасники походу, які придбали квитки на комерс. Євген і Роман квитків не мають, але ж їх запросила панна Олена, й вони вірно чекатимуть на товаришку, чей уже два роки разом вчаться в університеті – хлопці на правничому факультеті, Олена на філософії; два роки товаришують хлопці з Оленою Степанівною – а кохання прийшло тільки вчора, думає Роман, й мугичиться йому пісня: «Щойно вчора її пізнав, нині вже кохання прийшло...»

Не довго чекали: трое дівчат з жіночої чоти, мов зграйка ластівок прилетіли, й представила своїх колежанок Олена:

«Це мої подруги від серця: мужатка Ольга Басараб, тож не дуже заглядайтеся на неї, і ще вільна – панна на виданні Марійка Бачинська. Знайомтеся, дівчата, ці хлопці-молодці теж мої друзі: Євген Коновалець і Роман Дашкевич... Тож ходімо, кавалери, столик замовлений». – І відважно, як справжня наречена, взяла Романа під руку.

«І мене візьміть до свого гурту, я ж сам, як сирота, з квитком у руці», – почувся позаду чийсь голос.

Оглянулися.

«Господи, та це ж Безрідний! – сплеснув у долоні Євген. – Ну, певне, що так, ходи з нами, Максиме... Дівчата, прийміть до компанії нашого приятеля – теж правника».

...Запала тиха травнева ніч над горами; верхи Кливи й Маківки ніби вивищилися, вирости й вихопилися зі смерку до зоряного неба; із зеленого бездоння ізвору потягло свіжою прохолодою, від якої всяк у землю гіркий запах згарищ; десь там, у глибокому проваллі, мирно тече потічок, наповнюючи перламутровим жебонінням загуслу тишу; сивий туман глушить вуха і вселяє в душу поручника Дашкевича благословенний спокій, відокремивши вояка від світу, в якому чатує смерть, ніде й ніщо не нагадує про фронт, що затаївся на протилежних схилах завмерлих у бойовій поготівлі найвищих верхів Бескидів.

А втім, заціпенілу гірську тишу таки пронизує давка тривога, й Роман, відчуваючи її дотик, ховається у мрійливий спогад: дзюрчання струмка в глибині ізвору обертається солодкою мелодією незабутньої пісні: у нічній окремішності, серед сповнених непевністю гірських обширів, поручник тихо, в унісон з гомоном потічка, наспівує: «Ой там у Львові музика грає, танець жваво йде, дівочі очі, мов зорі, сяють, Любка всіх вперед веде... – а флейти захлинаються, гудуть гобої, дзвенять струни цимбалів, крає душу скрипка й сопілка виливає вологий звук... – і усміхається чарівно, і хилить голову на груди, а дансер шепче, дансер просить: кохана, не забудь...»

Чи то було, чи мариться?.. Незмірно далеко від розритих окопів гомонить стихаючи залюднений Стрийський парк – так далеко, гейби у нереальності; а Спортовий зал двигтить музикою, на костюмований гетьман «січовиків» Кирило Трильовський владним жестом зупиняє музикантів і починає виголошувати тост на честь пробудженої України в обіймах доброї матінки Австрії; він говорить довго і ніяк не може зупинитися – згадує козацьку славу й подвиги запорожців, які ось нині воскресли, і батько наш, найясніший цісар Франц-Йосиф, уже дав дозвіл на створення українського легіону в складі австро-угорської армії, а ми присягнемо йому на вірність, і він поведе нас на переможну битву з москалями...

За столиком біля вікна сидять шестеро друзів. Сувора Ольга Басараб слухає вірнопідданську промову Трильовського зі стиснутими до білоти губами; Роман Дашкевич ловить слова промовця й невизначено похитує головою – мовляв, для початку цього досить, при тому не відводить закоханого погляду від Олени Степанівни; Євген Коновалець сидить незворушно, обличчя в нього непроникне, злегка відстовбурченим лівим вухом вловлює зміст мовленого і важить вартість слів Трильовського; панна Марія Бачинська й панна Олена пошепки про щось перемовляються, а Максим Безрідний не втримується і вголос кидає репліку:

«Козаки стали кобзарями, а опришки – лірниками і замість бойових гімнів заскиглили жебранки. Таке наше майбутнє військо. А регіментарями стають каліки перехожі з добрим серцем...» Максим недбало кивнув рукою вбік Трильовського.

Олена осудливо глянула на Максима:

«Не треба бути крайнім максималістом у крайньому песимізмі, це шкідливо, колего... Я, розуміється, ніколи не співала жебранок, мені імпонують гімни, проте я переконана, що вся нація не повинна ставати в одну бойову колону. І якщо хтось обирає для себе роль лірника чи кобзаря, то воно не так уже й зле: без піснярів не обходиться жодне військо. А регіментарів ми самі собі виберемо, пане-товаришу, може, навіть і Трильовського: як-не-як, а дух у нього бойовий».

«Мені подобається ваш оптимізм, – посміхнувся Максим. – Але чи не могли б ми для зручності перейти на «ти»?»

«З охотою! – підняла Олена келих. – Вип'ємо на брудершафт... однак без поцілунків. Будьмо!»

Усі цокнулися, крім Ольги.

«Вибачте, але я не вмію звертатися на «ти», – сказала, і її стиснуті губи порожевіли, а суворе обличчя злагіднішало. – А щодо вождів... Чому б і не з калік перехожих? Звідки ми знаємо, в якому прошарку нашої нації таяться лідери? Чей Шевченко, якби не потрапив до Енгельгардта козачком, то б довіку пастухом залишився. Та й не конче, зрештою, вождем повинен стати конформіст з доброго дому, в гетьманському жупані. Ми ще нині нічого не знаємо, може, й серед нас вже є майбутній лідер, і не важливо, у штанях чи в спідниці».

«То правда, – промовив Євген. – То правда. Ми не знаємо, в кому затаївся новітній Дон Кіхот. Іноді творчі сили несподівано вихоплюються вгору і спадають долі, немов могутні метеори».

«Які зазвичай гаснуть у морі нашої дрімоти», – додала Марія.

«Не завжди, не завжди, – зблиснув холодок в очах Євгена. – Роками здавалося, що Мазепа потонув у підданській дрімоті, а став творцем національної ідеї...»

«Ти згадав, Євгене, Дон Кіхота, – заговорив Роман. – Але ж його пориви були марні».

«Тому, що він тягнув за собою в лицарські походи приземленого плебея Санчо Пансу і зрісся з ним в єдине ціле. А Санчо оберігав свій ситий спокій ціною рабства», – сказала Ольга.

«Наше завдання – змінити плебеїв на воїнів», – промовив Євген.

«Для цього мусить статися вибух сорому за своє плебейство. Як у Франковому «Мойсеї»: «Із номадів лінивих ця мить героїв сотворить», – резюмував Максим. – Та я почув у нашій розмові приховану тенденцію до глорифікації гречкосіїв, ідеалом яких є борщ і каша, а не свобода».

«Але ж ту гречку, той борщ і кашу спочатку мусимо спожити, і аж тоді матимемо силу ширяти думками в піднебесних висотах, – пожвавився стриманий Євген. – Сервантес тому і став безсмертним, що поєднав у єдине ціле лицарські пориви Дон Кіхота і шлункові потреби Санчо Панси. Щоб військо втрималося на лінії фронту, мусять позаду йти тиловики з польовими кухнями».

«Можливо, й так, – тихо проказала Ольга, помітно знизивши свій максималістський запал. – А мені сподобався ваш вислів, пане Максиме, про вибух сорому.

Він мусить нарешті пролунати. Я, звичайно, не відкидаю потреби в гречці й борщі: голодна людина не здатна ні до битви, ні до любові... Але в мент вибуху сорому ми мусили б передовсім подбати, щоб у душах збайдужілих онуків спочатку прокинувся не інстинкт голоду, а волелюбний дух Святослава, Кривоноса, Гонти... Бо якщо ні, то нинішній наш Здви́г із задуманого Трильовським і Боберським сигналу до битви залишиться в пам'яті нащадків дешевою опереткою, а може, ніхто про неї і не згадає...»

Трильовський нарешті закінчив свій предовгий тост, на сцену вийшли артисти театру «Руської Бесіди», стали позаду музикантів, а тоді вдарила музика і пролунала пісня. Роман запросив панну Олену на вальс, і кружляли вони,

закохані, наспівуючи за артистами новий романс, і шептав Роман у вушко дівчині:
«Кохана, не забудь...»

І, мабуть, не мав би той вальс кінця, та сталося таке, чого ніхто не сподівався...
До Спортової зали примчала намісницька карета. Трильовському й Боберському дали про це знати, й вони вибігли привітати графа Коритовського, який пообіцяв прибути на комерс. З карети вихилився намісник Галичини, щось упівголоса сказав Трильовському, рвонула четвірка коней – намісницький повіз покотився Стрийським гостинцем. Гетьман «січовиків» улетів до зали блідий і розгублений, він зняв мазепинську шапку, зупинив забаву й оголосив страшну новину:

«Пані й панове, прошу розходитися по домах й чекати розпорядження влади. У Сараєво вбито спадкоємця престолу Франца-Фердинанда! Найясніший наш цісар оголошує Сербії війну...»

... «Накрила нічка та й тихесенько земельку кругом...» – наспівує в думці Роман; спершись на «верндля», він ще відчував дотик гарячої голівки дівчини до своїх грудей і чув її шепіт серед галасу розтривожених людей у Спортовій залі: «Я ніколи не забуду тебе, Романку. Ніколи».

Світало. Побагровів над Зелемінню край неба й освітив силует вартового: там, при окопі на долині, стоїть поручник молодий, йому щохвилі виринає зітхання із грудей...

Спи, дівчино, сни, кохана,

Злоті мрії-сни,

І про мене, голубонько,

Не забудь, спімни...

Чи було це, чи мариться?.. І враз передсвітанкову тишу протинає навіжений крик на Кліві: ура-урра-урра! Роман бачить, як з гори збігають, скочуються, рвуться вперед зі штиками москалі, добігають до потічка і повзуть уверх схилом Маківки; тоді вихоплюються з окопів усусуси і теж з примкнутими багнетами біжать назустріч ворогові; ніхто не боїться, сила страху породжує у вояків відвагу й штовхає їх в обійми смерті; бряжчить метал, схрещуються сталеві ножі, і аж тоді прокочується ізвором лемент проколених наскрізь штиками й багнетами людей;

вояки біжать з обох боків назустріч одні одним, вони вбивають і не знають за віщо – божевільна влада війни наказує чинити смерть; ворогуючі воїни змішуються в шаленому клубку ненависті, причини якої теж не знають – відає про це тільки вища сила війни. «Матінко, рятуй! Матінко, рятуй!» – хтось там розпачливо кричить, падає й замовкає; поручник Дашкевич припадає до землі, заряджає «верндля», стріляє навмання, не прицілюючись, він не має права покидати бруствер окопа, мусить вистояти або загинути на посту, та бачить, що москалі під навальним натиском стрільців відступають назад, вже усусуси виповзають на Кливу, сірі стрілецькі однострої обліпили протилежний схил ізвору; тоді піднімається Роман і біжить услід за побратимами... Та —

Ударив гранат, мов грім гримучий.

Землю розгорнув.

Збудив окопи ще й ліс дрімучий

І ставок, що вже заснув... —

обпікає сине полум'я Романове обличчя, він глухне й падає долі; ще мить усвідомлює, що живе і повзе вперед, під животом мокро й тепло, кров багрянить траву, він все це ще відчуває, та раптом гасне світ...

Та при окопі на долині

Лежить поручник молодий,

Йому потічком випливає

Червона кров з грудей...

Усе це відбувається достоту так, як у пісні, складеній тоді, коли війни ще не було; поручник Дашкевич чує ніжну мелодію й діймають його свідомість слова: «Спи, дівчино, спи, кохана...», а далі він пливе у піднебессі, бачить над собою тільки сине небо й чує чиюсь мову: «Живий, ще дихає...»; а катафалк, мов колісниця Фаетона, мчить попід небесами й досягає Господніх чертогів...

І знов затихло все довкола.

Заснув струмок, затих і ліс,

Лиш тихий вітер по долині

Ридання тихі ніс...

Розділ третій

Відновлена фреска

(Із Михайловых записок)

Усе, про що буду розповідати, відновилося в моїй пам'яті так, як то буває іноді під час реставрації собору: відвалюється частина тиньку – й перед реставраторами відкриваються зовсім незнані або добре забуті записи, зображення святих чи то історичних осіб...

Й було у мене видіння уві сні. Нібито раптом хтось зірвав завісу, що досі заслоняла мій край, і я побачив до найменших деталей усю Україну, так можна уявити собі великий материк, позначений умовними лініями на мапі, а ще краще – намальований барвистими мазками на декораціях, що експонуються у Львівському оперному театрі, на яких у стократ зменшеному вигляді постає вся моя земля з містами й селами, соборами й озерами, ріками й лісами, – й важко мені збагнути, як зуміла рука Майстра вмістити весь наш край на полотні, не розгубивши ні барв, ні світла, ані тіней.

Таке видіння трапляється тільки раз у житті, та й то не кожному. Із незнайомих гірських тіснин, безнадійно там заблудившись, я вибрався нарешті на биту дорогу, яка підвела мене до прямовисної стіни з видовбаними у ній східцями: тільки зіп'явшись ними вгору, я зміг би вибратися з цього дна, де не було жодних ознак життя, з космічного потойбіччя – диких гір, глибоких ущелин, запаморочливих западин із відблисками холодного мертвоводдя на їхньому дні. Мені страшно було спинатися прямовисною скелею, але ж у бездонній височині над нею голубіло живе небо, й долинали з-за кам'яної затули людські голоси, щебетання птахів, віддалений гул дзвонів – вони заманювали мене, і я, незважаючи на страх перед висотою, на ревматичне тремтіння в ногах і у всьому тілі, таки видряпався до гребеня скали, судомно схопився за гзимс, перехилився через гладкий гранітний пруг і побачив...

Переді мною розіслалася широка й безкрая рівнина, а на ній села, вивершені банями церков, і міста з вежами й фабричними димарями; над благословенним світом опустилося шатро блідо-зеленого неба без жодної хмаринки; весь край потонув у зелені і яблуневому цвіту, в садах лящали солов'ї, а густі ліси проколював любовний крик зозуль, по лівому краю круговиду текла синьовода ріка, й далекі гори спочивали в сизому тумані.

Чий це край за скалою – моїх предків чи онуків? І що довше я до нього приглядався, то більше впевнювався, що він таки мій, перехрещений тисячолітніми дорогами, а від шляхів увсебіч бігли свіжопротоптані стежки та путівці, і я в страху, що це видіння може в одну мить зникнути, напружив зір, щоб віднайти серед плетива старих доріг свою забуту стежину – мусить вона десь звиватися, якщо переді мною постала вся Україна; шукаючи її, я перевів погляд на лівий край круговиду, розділений синьою биндою Дністра, й побачив сільську хату під солом'яною стріхою, а тоді з глибин пам'яті зринуло призабуте, однак таке рідне обійстя мого прадіда в Підбужі, до якого я ще малим хлопцем ходив зі своїм дідом Максимом на мед: того меду золоті бджоли наношували мені цілу миску, і я ним об'їдався, мало пупцем не текло; а обличчя прадіда не пам'ятаю, тільки тямлю, що мав він довгу сиву бороду і добрі очі, однак рідний він для мене залишився з розповідей діда Максима. Отож неначе упав зі стіни собору тиньк – і я бачу фреску життя мого роду, чую прадавні живі голоси й навічно вбираю в себе красу того видіння, щоб розглядати його, вивчати й любити, а коли промине сон, оживити на папері маленьку клітину великого організму моєї батьківщини.

Мій прадід Пантела Безрідний водно казав прабабці, набагато молодшій за нього: як умру, не будь сама, виходь заміж за нашого наймита – він ще парубок, а вже газда.

Цей пошанує мою господарку... Бо що тобі з Максима: пішов у політику – й нема газди.

А Максим до господарки зовсім не надавався. Як лиш вихопився із сільської школи в Підбужі, то ніхто не мав сили дома його втримати: набравши в наплечник харчу, подався до Львова і аж за кілька років обізвався – коли закінчив гімназію і вступив до університету на правничий факультет...

Максим Безридний навчався в Академічній гімназії; він, як і більшість сільських хлопців, значно поступався ерудицією перед міськими ровесниками, й, мабуть, тому його проймала хвороблива жадоба до знань, що межувала з болісною заздрістю; хлопець невтомно працював у бібліотеці над книгами, зубрив латину і греку, читав античних драматургів та філософів європейського класицизму й, незважаючи на те, що займався ще й репетиторством, заробляючи собі на прожиток, вибився у «форцугісти»: на колоквіумах отримувал лише найвищі оцінки.

Проте ці успіхи не могли піднести його до рівня тогочасної учнівської еліти – заангажованих політикою старшокласників, залучених до легальних і таємних гуртків, до української правиці, яка в дні Шевченківських свят насмілювалася вирушати в походи через місто із синьо-жовтими прапорами, спортсменів, котрі, дбаючи про здоровий дух у здоровому тілі, відвідували руханкову залу на вулиці Руській; сміливці із Січового союзу і «Сокола-батька» виходили на Високий Замок і Кайзервальд на військові вправи, а в підвалах на Варшавській училися стріляти із роздобутих хто зна й де «верндлів»; по неділях просвітяни відправлялися на села читати реферати з історії України й організовувати фестини на толоках; інші влаштовували зустрічі з поетами Василем Пачовським, Петром Бірманським, навіть з Іваном Франком у Народному домі, і були в майже товариських стосунках із улюбленою поетесою Костянтиною Малицькою, пісня якої «Чом, чом, земле моя» звучала у всіх на устах, – не знав Максим цього всього, як і того, що у львівському університеті точиться непримиренна боротьба із вшехполяками за викладання українською мовою; і в такому невіданні він перебував доти, доки не сталося у Львові велике лихо: у сутичці з поляками в університетських коридорах був убитий з револьвера український студент.

...У ніч перед 1 липня 1910 року студент права Адам Коцко зібрав удосвіта близько трьохсот товаришів біля університету. На їхню вимогу педель на диво слухняно відімкнув браму, студенти зайняли Третій зал і розпочали віче: вони не покинуть університетських стін доти, доки уряд не задовольнить їхніх вимог – урівноправнення студентів усіх національностей. О восьмій годині з кав'ярні Шнайдера вибігли вшехпольські боївкарі, увірвалися на перший поверх університету й забарикадували столами сходову клітку. Крізь вікно Коцко побачив, як з вулиць Миколая й Мохнацького виходять, оточуючи університет, поліцаї з оголеними шаблями й карабінами з примкнутими багнетами. Він зрозумів, що міська влада разом із вшехполяками давно підготувалася до їхнього виступу, що вони в пастці. Скомандував «До виходу!» й перший збіг сходами вниз. Почувся одинокий постріл. Роз'юшені бунтарі навалилися на барикади, розсуваючи й ламаючи столи, а тоді затріскотіли карабіни. І всі побачили: біля

поруччя лежав навznak Адам Коцко, з його чола стікала до уст цівка крові. З вулиці Фредра вихопилася порятункова карета, санітари винесли тіло вбитого, а коли порятункова карета від'їхала, поліцаї почали виводити українських студентів, накладали на руки кайданки, заштовхували у фіакри й відвозили до тюрми на вулицю Баторого, де на заарештованих студентів чекали заздалегідь підготовані камери.

Відспівували Адама Коцка в каплиці анатомічного інституту. На похорон з'їхалося з усієї Галичини понад двадцять тисяч люду, уряд привів у бойову готовність військо: стягнув до міста загони жандармерії, побоюючись революційного спалаху; Пекарська вулиця й брами Личаківського цвинтаря зачорніли жалобними прапорами; лив грозивий дощ, труна з червоною китайкою попливла над головами людей...

Домовина похитується, уже й молодомузівці підставили під неї свої плечі: Яцків, Пачовський, Карманський, Людкевич. Дощ ле, теплі струмки стікають з віка на плечі побратимів. Максим іде за домовиною поруч із двома старшокласниками, прізвищ яких не пам'ятає; вони готові змінити молодомузівців, і Максим теж підставить плече; і вже несуть вони домовину, Максим ступає з лівого боку труни слідом за старшими гімназистами, потім міняє їх нова четвірка, хлопці вже йдуть утрюх поруч, ніби давні знайомі, залишилося тільки назвати свої прізвища, і вони, не змовляючись, представляються один одному: Дашкевич, Коновалець, Безрідний; а поруч з ними окремішньо йде сутулий старий чоловік з рідким рудим волоссям, в нього руки закладені за спину, й чомусь він не витирає долонями обличчя, по якому стікає дощова вода, дзюрчить цівкою з носа, та ось підступає до нього молода жінка, виймає з торбинки хустинку й витирає старому обличчя, він дякує і йде далі, не виймаючи рук із-за спини, й шепоче Коновалець до Максима:

«Це Франко».

Максим аж стрепенувся: Господи, а він думав – гігант, велетень... І як у цьому змізернілому тілі вміщається такий могутній дух?! Та невже це сам Франко?! Але ж таки він – у нього руки спаралізовані, він навіть не може витерти свого обличчя, та ось милосердна самаритянка допомогла йому; а чи відіб'ється на її хустці нерукотворний образ Поета? На хустині, може, й не відіб'ється, але в серці – напевно... І в моєму серці теж, думає Максим, він відчуває, він знає, що його нові знайомі теж про це саме думають; усіх трюх нині міцно з'єднає постать українського Мойсея, облагороднює, благословить, і вже вони всі трое знають

наперед, що віднині завжди будуть нерозлучні духом, і каже Коновалець до Безрідного:

«Чому я тебе ніколи не бачив на наших зібраннях у будинку «Сокола-батька» на Руській? Тобі не цікаво?»

«Я навіть не можу відповісти, цікаво чи ні, я ж там ще не бував і не знаю...» – знітився Максим.

«То приходь і дізнаєшся, нині не можна бути лише книжковою міллю...»

«Але ж знання...»

«Там теж отримаєш знання. Трохи інші, але вельми потрібні на сьогодні. А латина і грека нікуди від тебе не втечуть».

Максим промовчав.

«Ми будемо раді, якщо ти приходитимеш, – мовив по хвилі Дашкевич. – Не будь байдужий – перша кров уже пролилася».

...Із села Зашкова, що біля Жовкви, Євген доїжджав потягом, який приходив на львівський дворець перед початком занять у гімназії, а під вечір вертався тією самою льокайкою, що сонно тягнулася за стефензонівським паровозом; перетинаючи поля, ліси й переліски, вона тяжко пихтіла і голосно висвистувала, ніби давала знати управителеві чотирикласної зашківської школи панові Михайлові Коновальцю і його дружині пані Марії, що їхній найстарший син вертається додому.

Тоді молодші Євгенові брати Мирон і Стефко стрімголов бігли на станцію, перескакуючи Думний потічок й полохаючи на левадах лелек, які заснували в Зашкові свою колонію і гніздилися майже на кожній стрісі; хлопці повисали в улюбленого брата на шиї, не поминаючи теж його вірного товариша Романа Дашкевича, який деколи вибирався до Євгена на ніч і вважався в родині Коновальців за свого... Цього ж суботнього надвечір'я приїхало їх аж трое, тож Євген, коли всі зайшли до хати, представив третього своїй родині:

«Це Максим Безрідний, наш новий колега».

Євген втішався цілковитим довір'ям своїх батьків, вони ні про що його не випитували, знаючи, що він чинить завжди розважно – беручи участь у підпільних товариствах чи то в організації «Просвіта» в Зашкові... Та незалежність найстаршого сина все ж таки турбувала батьків: незважаючи на шанобливе ставлення до батьків, Євген створив для себе свій, ним самим осмислений світ, в якому ховався від родини і від людей, немов у мушлю; він удосконалював свої знання і світогляд теж самотужки, а поради батьків і настанови улюблених учителів Івана Боберського та Іллі Кокорудза були тільки контролем його власної позиції. Євген при тому ніколи не вивищував себе над товаришами, проте примушував їх своїм логічним мисленням, категоричністю, а ще зовнішнім елегантним виглядом рахуватися з його думкою й мимоволі йому підпорядковуватися, тож зовсім спонтанно піддався Євгеновому авторитету його побратим Роман Дашкевич, а нового приятеля Максима Безрідного з першого дня знайомства цілком поглинула Коновальцева харизма.

Максим не пропускав сходити Українського студентського союзу в будинку «Сокола-батька» на Руській, згодом Євген запропонував йому вступити до таємного гуртка «Мазепинський курс мілітарний», який збирався в Зашкові. Цього разу вони приїхали втріох, й на них в селі вже чекали студентки університету Ольга Левицька, Марійка Бачинська й Олена Степанівна, а також поетеса Костянтина Малицька, яка займалася збором пожертв на майбутній стрілецький легіон. Цієї неділі під прикриттям зашківського фестину в домі вчителя Коновальця мало відбутися засідання таємного гуртка.

Після служби Божої до камінного хреста, поставленого на висипаному пагорбі посередині толоки в пам'ять знесення панщини, вирушили зашківські стрільці з дерев'яними макетами карабінів «на плече», синьо-жовті прапори замаяли над головами громади, що заповнила майдан з краю в край, розлопотілі на вітрі знамена з'єднали голубе літне небо з жовтоколоссям достиглих пшеничних нив, що потягнулися від толоки до крайнеба; стрільці розбіглися в розстрільну й під команду четаря Івана Чмоли злагоджено виконували військові вправи: «на плече! спочинь! до бою!»; духовий оркестр грав стрілецький гімн «Гей, там, на горі, Січ іде!»; дівчата в барвистих корсетах й віночках вийшли від хреста до народу з короваєм, вони низько вклонялися й співали пісню Костянтини Малицької «Чом, чом, земле моя, так люба ти мені?»; авторка пісні стояла серед молодших подруг, які приїхали разом з нею на зашківський фестин, на її обличчі світилася втіха за сільських парубків, які в стрілецьких одностроях виглядали,

немов справжнє військо, й за дівчат, що співали її пісню; поруч з Малицькою стояв невисокий засмаглий чоловік зі смоляним неслухняним чубом і втопленими глибоко під чоло пронизливими очима, від чого його погляд здавався суворим, аж демонічним; до незнайомого пильно придивлялися Олена, Ольга і Марійка, а Євген з Романом мовчки запитували один одного – хто це? Втім, вони могли бути спокійні, якщо на зашківське свято цей гість прийшов у товаристві пані Малицької; по обидва боки майдану стояли двоє поліцаїв з опущеними під шию ремінцями кашкетів – це свідчило, що зараз виконують службові обов'язки; вони ліниво споглядали кольористий натовп і смоктали цигарки; школярі біля хреста декламували «Розриту могилу» Шевченка та «Великі роковини» Франка; учитель співав Михайло Гайворонський вилаштував біля пагорба хор, й на закінчення фестину пролунав гімн «Ще не вмерла Україна»; тоді мертво стихло на майдані, й стояли на «струнко» стрільці, приклавши долоні до мазепинок; один поліцай теж приклав два пальці до дашка, а другий, що стояв на протилежному краю майдана, далі смалив цигарку й зневажливо цвиркав слиною крізь зуби; до нього підступив четар Іван Чмола, змахнув долонею біля обличчя поліцай, вибивши з його губів цигарку, гаркнув: «На гімн стояти струнко!»; люд зацікавився, чекаючи сутолоки, проте поліцай під гнівним поглядом Чмоли весь знітився, потім виструнчився, приклав долоню до кашкета...

Таємний гурток «Мазепинський курс мілітарний» засідав увечері в кабінеті вчителя Михайла Коновальця при завішаних вікнах. Пані Малицька аж тепер представила незнайомого гостя.

«Шановне панство, мені здається, що наші нинішні сходи матимуть дещо організаційний характер... Ми не маємо ні своєї преси, ані речника, ніхто нас не чує, то я зважилася листовно запросити до Львова з Петербурга – там давно вже утворився український осередок, і ви напевне знайомі з політичними статтями Симона Петлюри і Дмитра Донцова. Один з Полтавщини, другий з Мелітополя... Отже, я представляю вам пана Донцова, який згоден співпрацювати з нами, і хай вас не бентежить його російське прізвище, мали ж ми вже свого Костомарова і свого Драгоманова... Пан Дмитро даватиме світові знати про нас, а ви пройміться до нього довірою...»

Гість стримано кивнув головою. Мав він суворий мефістофельський вигляд – здавалося, непроникна маска приросла до його обличчя; однак у той мент, коли він спіймав очима вродливий вигляд Марійки Бачинської, погляд його степлів, та це тривало тільки мить. Донцов заговорив, й тон його мови звучав аж до відразливості авторитарно, з домішкою скепсису: могло здатися, що він на

когось розсерджений і ось насилу тамує роздратування й нехить.

«Я захоплений, – сказав гість, – досконалою організацією вашого фестину, пане Євгене, ви ніби намагалися створити в Залікові прообраз майбутньої України. Але... Тональність вашого свята здалася мені надто оптимістичною: майбутню Україну пройматимуть, я в цьому впевнений, не такі яскраві кольори – вони будуть чорні й криваві... А тому варто вам назавше позбутися сентиментальності і замість лебедіти «Чом, чом, земле моя...» – хоч зрідка прокричати «Не пора москалеві й ляхові служити!» Не гнівайтесь на мене, пані Малицька».

«Не думаю, що на фестин треба було виводити дівчат у тернових вінках», – холодно відказав Євген.

Донцов ніби не почув репліки Коновальця й продовжував викладати свою думку про фестин, однак трохи низив авторитарний тон своєї мови.

«Проте ваше свято відзначилося значущою деталлю, яка таїть у собі певну оптимістичну перспективу, – сказав. – Те, що поліцай не надів брансолетів на руки четареві й послухався його, без сумніву, засвідчує: австрійська імперія всередині уже струхлявіла, хоч зовні виглядає досить потужною. Тож для того, щоб її розвалити, не треба буде прикладати надмірних зусиль...»

«А навіщо її розвалювати? – промовив Роман. – Чи не краще спертися на неї й стати лицем до найтяжчого нашого ворога – Москви?»

Донцов якийсь час проймав Дашкевича карим поглядом, ніби гіпнотизував, й по хвилі заговорив саркастично:

«Ох ви, галицькі австрофіли!.. Та якщо в майбутній війні, яка неминуче нагряне, будемо спиратися на чужу силу, як це робили наш гетьмани, то й програємо – як Хмельницький, Дорошенко і Мазепа... Мусимо викувати власну міць. – І тут Донцов розвів руками. – Але ж її не спородять траводи, ми повинні стати, як наші вороги, хижакми!»

«Який ви лютий!» – вигукнула Олена.

«А чому ми не маємо бути лютими? – втрутилася в розмову Ольга. Невже неволя нас так розманіжила, як добра мати свого пестунчика? Але ж то не мати, а люта мачуха – скільки ми вже натерпілися від її ласки?»

«Однак і далі цілуємо їй руки, коли вона втомлюється шмагати нас різкою й подає бублика, – підхопив Донцов. – А як ми вміємо протестувати, тільки послухайте... У Лук'янівській тюрмі, де мені довелося двічі «гостювати», солдати розстрілювали на подвір'ї в'язнів, які насмілилися оголосити голодування. І що ви думаєте, двоє хохлів у моїй камері вельми голосно, щоб почули тюремники й злякалися їхньої відваги, зтягли тужливо: «Ой, не шуми, луже, зелений байраче, не плач, не журися, молодий козаче». Ось який наш протест. А москалі на їхньому місці напевне зтягли б «Славное море, священний Байкал!». Мої дорогі, я згоден співпрацювати з вами й популяризувати ваш політичний досвід у пресі, та лише за тієї умови, що ваш таємний гурток насправді стане мілітарним».

«Яку програму запропонуєте нам?» – спитала пані Малицька.

«Наша програма одна: боротьба з Росією, яка поневолила три чверті наших земель. Звичайно, ми спочатку таки мусимо спертися на Австрію, яка для нас є меншим злом. Трильовський упевнений, що цісар раніше чи пізніше дасть дозвіл на створення українського легіону, й нам треба з цього скористатися. Бо ж фатальна московська тройка жене стрімголов, і в жаху перед нею розступаються народи. Але ж мусить, нарешті, хтось її перейняти, щоб урятувати світову цивілізацію. Це може зробити Україна, а передовсім Галичина – нестравний шматок для московського черева».

«Сказав же міністр внутрішніх справ Росії Петро Дурнов, – перепинив Євген невтримну мову Донцова, все ж підтримуючи його думку: – «Лише божевільний може хотіти приєднати Галіцію до Росії: хто завоює Галіцію, той втратить імперію».

«Тим не менше москалі насамперед, як лиш розпочнеться війна, посягнуть по цей нестравний для них шматок, не підозрюючи того, що він розвалить, розчленує ізсередини обидві імперії. Ви це добре усвідомте собі, Євгене. – Донцов пильно глянув на Коновальця, наче в думці зважував його можливості. – А тоді Велика Україна й Галичина спільно займуть свій плац на землі».

«Дякую вам за ці слова, пане Донцов, – промовив Євген. – Ви в цю хвилину задекларували ідею соборності України, а в цьому запорука нашої свободи... Й міг це зробити тільки наддніпрянець, який добре знає приховану потенцію українського Сходу й бачить національно свідому силу Заходу. Ця ідея має перерости в нашу ідеологію. А скажіть, що нам найбільше загрожує?»

«Що найбільше нам загрожує? – перепитав Донцов, ніби здивувався, що ці молоді люди самі не можуть знайти відповіді на таке просте питання. – Смертельно небезпечною для нас є концепція «капусти головаті» – спокійно, вигідно й вегетативно існувати і вважати абсолютим їжу, забави та гроші».

«І ви цю мерзоту адресуєте нам?» – спалахнула Олена, й Роман замилювався розіскреним обличчям дівчини, ніби вперше її побачив. – Хіба є для цього якісь підстави?»

«Я не звинувачую вас, а тільки застерігаю», – відказав Донцов.

Коли пані Коновальцева запросила гостей до вечері, Олена упівголоса промовила до Марійки:

«А він нестерпний!»

«Він справжній», – відказала Марійка, й загадкова усмішка пробігла по її устах.

...Мій дід Максим Безрідний водно говорив мені: «Михаїле, час такий, що не всі втримуються при житті, ось уже й батька твого немає – підірвав себе гранатою, я вернувся із заслання знищений, здоров'ям кволий – дні мої полічені, а советська тюрма не вічна, і ти вийдеш на передній край. Та хоч би що з тобою трапилось, як тільки залишишся живий, маеш розповісти на письмі про страду трьох наших поколінь у боротьбі за самостійну Україну».

...Війна при всій очікуваності вибухла начебто несподівано – так іноді бідкаються люди, що зима застала їх неготовими, хоч кожен знає, що вона мусить настати. Й діткнула всіх перша світова бойня.

Товариство «мазепинців» відразу після оголошення війни записалося в усусуси, хоч і не всіх добровольців прийняли до легіону на комісії в Стрию. Євгена й Романа мобілізували до 19-го полку інфантерії й послали на ліве крило фронту в Бескидах під команду генерала Гофмана. Ольга Левицька в перші дні війни овдовіла: її муж Дмитро Басараб загинув у боях на Маківці; Марійка Бачинська виїхала до Берліна й працювала там в Українському пресовому бюро, яке очолив Дмитро Донцов; Олена Степанівна, незважаючи на заборону батьків, записалася в жіночу стрілецьку чоту, яка під Болеховом потрапила в оточення і здалася в російський полон – це трапилося за день до того, як її судженого Романа Дашкевича, пораненого осколком у груди, відправили до віденського лазарету; Євген Коновалець і Максим Безрідний не повернулися з виправи – всю двадцятку взяли в полон москалі біля Тухлі.

Намагаюся обережно знімати тиньк часу зі старої фрески – й постають переді мною живі.

Розділ четвертий

Батько і син

За наметом клетотів Майдан: змішалися на ньому в єдиний гул співи, музика, голоси промовців, і щораз більше переважали вигуки та скандування; в багатотисячному натовпі, немов у грозівій хмарі, гусло й тужавіло зловісне рокотання, що загрожувало розрядитися нищівним градом бунту; пориви людської люті, стримувані страхом перед катастрофою, загусали до стану плазми, і досить було однієї необачної іскри, щоб закрутило столичне небо спустошливе торнадо.

Порошив сухий сніг, притрушував холодною піною марево гніву; я відхилив дверну пілку намету й у присмерку побачив розгойдане море голів на площі; людська хвиля хилиталася, готова вийти з берегів – і мене пройняло змішане почуття тривоги, втіхи й гордості... І тут мені згадалися колишні слова зневіри мого приятеля Михайла, котрий, як і я, невідривно вдивлявся у натовп на безкрайній площі й, можливо, переоцінював давні свої постулати, які пригнули його до землі, коли над нашим світом, немов осіння шарга, зависла байдужість і втома: «Ці вже не вийдуть на арену, це травоїди, як говорив Донцов». І,

бажаючи, щоб він і далі не відмахувався від моїх докорів легковажною притчею про песимістів і оптимістів, а щиро розкався за зневіру, сказав я йому, затруючи свої слова краплею гіркоти:

«То ти вже переконався, що наш народ не бидло, маловіре?»

Михайло затулив пілку намету, повернувся до мене, примарне світло маловольтової лампочки впало на його обличчя, й не побачив я на ньому й тіні образи, ані розкаяння за свою колишню слабкість; він заговорив, як мені здалося, не так до мене, як до себе самого:

«Я навіть найпослідніших невдах ніколи не вважав бидлом, брате. Кожен, хто живе на нашій землі, є людиною зі своїм цензом духовності й світогляду. Але якби всі громадяни об'єдналися в єдину силу, що важко собі уявити в Україні, – навіть тоді залишилися б із тавром рабів на чолах...»

На цю інвективу він, видко, чекав моїх заперечень й помовчав, та я думав так само. Цього Михайло не відчув, і тому взявся обгрунтовувати свої міркування:

«Імперії, брате, неминуче гинуть, однак полишають на землі інфраструктуру, яку вчорашні невільники не вміють перебудувати до нових потреб і не мають теж сили здерти з лобів рабське тавро... На жаль. І я, який у неволі не боявся ні ізоляторів, ані психушок, залажу нині у свою шкаралупу, ховаючись від омріяної дійсності, й замість виходити на люди володарем становища, боязко оминаю на путівцях моєї незалежної держави ворогів, які тими путівцями ходять і нахабно не вступаються мені з дороги: слідчі, донощики, злочинці-психіатри... То чи ж я є вільним у своїй державі і чи не мають мене долати сумніви? Я хотів у нашу незалежну політику увійти не в арештантській роботі, а в білих рукавичках – так думалося мені, в'язневі, який вийшов на свободу. І що побачив: нинішні політики й наміру не мають одягати на руки рукавички, а що забруднюватися я більше не хотів, то змінив спосіб своєї діяльності, яка дозволяє мені висловлювати віру й зневіру».

«І таким чином залишаєшся в білих рукавичках?» – спитав я.

Михайло довго мовчав, немов продумував сказане: чи, бува, не видумує собі самовиправдання й чи переконаний у незаперечності того, що мовив; потім глянув на свій рукопис, який лежав розгорнутий біля мене на матраці, й сказав:

«Не знаю, чи тобі цікаво те читати, але там я натуральний. А в житті трохи інакший».

«Я щойно дочитав до того місця, де ти згадуєш про смерть свого батька, – промовив я. – Не хотів би дізнаватися про це з написаного, краще розкажи... То неправда, Михаїле, ніби на письмі автор стає натуральнішим, ніж у житті. Навпаки, кожен письменник себе додумує, створюючи свій образ таким, яким хотів би його бачити».

«Може, й так, – відказав Михайло. – Але те, що зараз тобі скажу, здається, не записав – воно аж тепер прийшло на гадку... Сталося трагічне провалля в історії нашого народу за останнє століття. Ми знаємо наших дідів і дітей якоюсь мірою. А батьків не знаємо, вони були знищені в розквіті сил: розстріляні, розірвані гранатами, ув'язнені й знищені в концтаборах, а ще налякані, розкачані, відступлені. Хто скаже, що вони могли зробити для України? А якими стали ми без батьків, а якими стануть наші діти без дідусів? Я ж то мав незабутнього діда Максима».

Кінець травня 1938 року, розмаяний, розбуяний зеленню і цвітінням, ураз зчорнів від смерчу, що розпачливою піснею прилетів у Галичину раніше газет і радіопередач на детекторних і лампових приймачах; траурна пісня, невідомо ким умить складена, яким бардом виспівана, на яких інструментах озвучена, прорицала над полями, селами, пасовиськами, прошила, немов ядучий дим, ліси й діброви, весь край заголосив тією піснею, що випливала з уст неусвідомлено стривожених пастушків, з гуртів зажурених молодичь біля перелазів, зі сцен просвітянських читалень.

І ридма заплакала вся осиротіла галицька земля.

Прийшла вістка з Роттердаму —

Вивісили чорну фану;

Прийшла вістка із чужини:

Вбили вождя України...

У безнадії поник тоді вражений цим голосінням керівник Ходорівської повітової ексекютиви ОУН адвокат Максим Безрідний і видихнув із себе стружене зітхання, схоже на останній подих:

«Пропало все... Не встане більше Україна».

І обізвався на те Максимів син Остап, який лише на одну ніч вийшов із позадністрянських лісів, полишивши свою боівку, щоб принести батькові докладну звістку про вбивство Євгена Коновальця у Роттердамі:

«Неправда ваша, захохатілі панове комбатанти: справжня війна щойно розпочнеться!»

Батько подивовано глянув на сина, й відвага юнака тривогою діткнулася його серця: відчув-бо непомильно, що невгамовна Остапова ненависть до окупантів, котрі не знали від нього милосердя й пощади, напевне погубить його, й на мить пошкодував, що ту лють він сам прищепив синові... Ще учнем Коломийської гімназії Остап Безрідний зазнав несамовитого болю, коли в тюрмі стратили Василя Біласа й Дмитра Данилишина, тоді він поклявся помститися за них, а за кілька років покинув гімназію і зник у глибокому підпіллі. За рік Остапова боївка загарцювала по всьому краю: горіли маетки польських колоністів, пограбовано поштові заклади в Трускавці, Бібрці й Городку; безстрашний лісовий вовк Безрідний був невловимий: марно вистежувала його ватагу поліція, полишаючи в дебрях мертвими найсмівіших жандармів, які наважувалися надто глибоко проникати в тужанівські праліси.

І стих у душі Максима малодушний болісний зойк, він з гордістю дивився на сина, та все ж намагався погамувати його невтримну лють.

«Кров людська – не водиця, – сказав, понуривши голову, ніби не був упевнений, що говорить те, що думає. – Є різні способи боротьби, не тільки війна. Є й легальні...» – і загнувся батько під пронизливим поглядом сина.

«Легальні?.. – проказав здивовано Остап, бо аж ніяк не сподівався почути від старого підпільника заклику до угодовства. – Згідно з Христовою заповіддю: підстав другу щоку, коли по одній уже отримав ляпаса! О-о, це найулюбленіша засада українського обивателя... А його так довго малацкали по пиці, що йому й сподобалося, і він почав прославляти неволю. І ви теж, тату?»

«Не маеш права так розмовляти зі мною! – скрикнув Максим, й різкий тон його мови почав набирати висоти, наче він хотів перекричати Остапа, хоч той мовчав. – Ми п'ять літ воювали, немає в Україні ні клаптика землі, не политої нашою кров'ю!»

«Але ж програли – і саме через ту облудну надію, що хтось із окупантів битиме легше. І пішов Петрушевич до Денікіна, а Петлюра до Пилсудського... Ну то хто нині легше б'є – москаль чи лях?» – цідив крізь зуби Остап, і здалося батькові, що син його ненавидить.

«А певне, що лях! – не знижував тону своєї мови Максим, намагаючись опиратися Остаповому наступові. – Таки легше нам під Польщею... В нас українці виходять на фестини з синьо-жовтими прапорами, а що зробив би москаль, якби й за Збручем так? Наші селяни на Великдень ідять білу паску, а під большевиками – трупи власних дітей... Ви хочете розвалити Польщу, а вона, як упаде, то й вас роздавить, як казав Шевченко».

«Але ж як, батьку, маємо далі чинити? – аж гейби зів'яв Остап. – Гнути шию в легшому ярмі?»

«Мусимо мати союзників у боротьбі проти большевії, щоб могли, як вибухне нова війна, на когось спертися. Це можуть бути поляки, можуть бути німці – чорта лисого запросимо спільниками, аби тільки визволити Україну від Москви... Й така можливість неминуче настане: легенда про те, що Росія непереможна, облудна. Вона легко могла впасти і під Полтавою, і у війні з Наполеоном, і теж у Кримській і Японській війнах. Річ у тім, що Захід ніколи не бажав розвалу московської потвори і, на свою голову, захищав її, боячись Москви менше, ніж звільнених з-під її ярма народів. Тому ми мусимо заручитися в наступній війні, яка неминуче вибухне, і Польщею, і Німеччиною, і Францією...»

«Нашим вічним горем, тату, завжди була і є духовна криза провідної верстви: а може, хтось нас пожаліє. – Ця жебрацька ідеологія давно застаріла. Але ж народилася нова – радикальна, націоналістична. І перші ази в ній виписали таки ви, хоч цього як слід не усвідомлюєте. А ми, наступне покоління, допишемо її і перетворимо на чин, хай і кривавий. Ми сповідуємо заклик апостола Павла: «Коли сурми видають невиразний звук, хто стане готуватися до бою?» Тож подаємо трубний звук – з вірою в перемогу...

Перемогти більшовицьку Москву зможемо ми, батьку, – ваші діти, озброєні вами ж започаткованою ідеологією, застосувати яку для чину забракло у вас снаги...»

Михайло ніби сам із собою радився, пригадуючи розповіді діда Максима, а на Майдані, після виступу кандидата в Президенти України, стихав гамір, люди почали розходитися: хто до своїх домів, хто – на квартири, інші влаштовувалися в наметах; на акумуляторі жевріла маловольтова лампочка, ледь розсіваючи темряву, й голос Михайла долинав немов із потойбіччя – я уважно ловив кожне його слово.

«Ти ще не дримаєш? – перепитав він стиха. – Ні?.. То слухай.

Розповіді мого дідуся Максима були для мене гейби насправді реставрацією фресок, схованих під тиньком часу. Коли згорьований неволею Максим Безрідний за хрущовської відлиги вернувся з Колими, мені минуло тринадцять років, й, можливо, був він зовсім іншою людиною, ніж та, яку я уявляю собі нині; ну а батька не пам'ятаю, я бачив його кілька разів уночі у своїх сім-вісім років. Образ батька змодельовала мати зі свого болю... Сказав якимось мені вчений реставратор, що зображення Ярослава Мудрого у київській Софії інтерпретує те, чого ніколи не існувало: художник віднайшов у колекції польського короля Станіслава Понятовського аркуш із правдивим княжим зображенням, й то була зовсім інша парсуна... Чи не так письменники, змальовуючи історичні персонажі, знаходять в усталених легендах образах зовсім інші портретні й характеристичні риси, які згодом для читача стають стереотипними?.. Але на цьому ти краще за мене знаєшся...

І я так собі уявляю... Стоїть перед своїм сином Остапом розгублений адвокат і керівник Ходорівської повітової ексекутиви ОУН Максим Безрідний: з глибини його душі проколюється бунт проти сина, та б'ють в обличчя справедливі Остапові слова. Десять літ минуло відтоді, як Корпус Січових Стрільців відступив, здеятований, з поля бою і склав полякам зброю в Луцьку; січовиків було інтерновано, і хоч незабаром вони розбрелися з таборів, все ж і донині залишилися інтернованими окупаційною Польщею; занурені в глибоке підпілля, не знайшли снаги застосувати до бойового чину створену в колишніх битвах націоналістичну ідеологію... Й, опустивши очі перед жорстким поглядом Остапа, колись безстрашний хорунжий, нині ж безсилий комбатант, згадує...

Усю світову війну Максим Безрідний прослужив незмінним ад'ютантом Євгена Коновальця – як до того дійшло, ти дізнаєшся із моїх записок. А коли Корпус

Січових Стрільців був розбитий більшовиками під Бердичевом, Полковник перевів рештки свого війська до Луцька, де їх, як я вже говорив, інтернували, а в 1920 році випустили на свободу. Коновалець зі своїм штабом опинився у Відні й там створив першу клітину Української Військової Організації. Тоді ще була надія, що Антанта не віддасть Галичину Польщі, тож Коновалець вирішив створити основну сітку УВО на Західній Україні й з тією метою приїхав з Відня до Львова. Командантом УВО назначив полковника Романа Сушка, референтом у нього став Максим Безрідний.

Полковник Коновалець замешкав біля Високого Замку на вулиці Собінського у віллі пані Терміни Шухевичевої. Була то дружина славетного етнографа професора Володимира Шухевича, автора п'ятитомного етнографічного дослідження «Гуцульщина», відома емансипантка, яка разом із Костянтиною Малицькою зорганізувала у Львові «Клуб Русинок», перейменований згодом на «Союз Українок». У бабусі Терміни мешкав її внук, син повітового старости в Кам'янці Струмиловій – Роман.

В гості до пані Терміни часто приходили полковник Роман Сушко з референтом Максимом Безрідним, а також колишній поручник УГА Степан Федак зі своєю вродливою сестрою Ольгою – господиня їх приймала в «гуцульському покою», декорованому вишивками, ліжниками, різьбленими тарелями й підсвічниками – меморіальній кімнаті покійного професора Шухевича.

Панна Ольга в гостях була мовчазною, вона завше сиділа поруч із братом Степаном, немов шукала біля нього захистку серед надмірно авторитетного для неї товариства мужів, які пройшли через страшну війну й напевне відзначалися хоробрістю, чей же здобули високі військові звання – від поручника до полковника.

Мужі говорили про потребу подальшої боротьби, начебто їм замало було походів, крові і смертей, – війна для них ще не закінчилася, про що свідчили їхні військові мундири без відзнак; в Ольги складалося враження, що ці воїни перебувають на короткому перепочинку перед виправом на фронт, вони й називали один одного не на ім'я, а за званням, найстатечніший серед них був Коновалець, до якого зверталися не інакше як «пане Полковнику».

Ольга не відводила очей від Коновальця, намагаючись збагнути, як цей невисокого росту елегантний чоловік з вусиками, такий звичайний, чемний і небалакучий, зумів створити ударний Корпус Січовиків, котрі прогнали з Києва

гетьмана Скоропадського, двічі завойовували столицю України й уцілілі вирвалися з табору інтернованих, – хіба ж йому не досить боїв, і що за сила нуртує в ньому, що він не вгамовується і створює нову військову організацію, невже війні ніколи не буде кінця; а хто його підтримуватиме на дусі в підпільних небезпеках, у мандрівках світами – без пристанівку, без родинного затишку?.. А ще Степан такий невгамовний, ніби він зараз не в затишній кімнаті, а у військовому штабі. Й наймолодший член УВО, нехтуючи рангами, спонукує команданта Коновальця до рішучого чину, надаючи своїй мові, мабуть, з пошани до Полковника, надмірної пишноти:

«Пане Полковнику, ви з'явилися серед нашого народу в час глухої апатії, коли найпопулярнішою стала жалібна пісня «Ой та зажурились Стрільці Січовії, як Збруч-річку проходили», і, немов Єгошуа, розтоплюєте звуками нової сурми ерихонські мури нової неволі... Хвала вам за це, ми підемо за вами у вогонь і воду, але ж не заводьте нас у глухе підпілля, дайте команду до вимаршу на передню лінію! Чуєте, пане Полковнику, час не чекає – мусить хтось дати сигнал до походу! Хай же впадуть мури нашої неволі!»

Коновалець й оком не зморгнув на мову Степана Федака, й подумала Ольга: скільки в нього витримки, а Степан не знає міри – цей відважний вояк повинен стояти під командою розважного зверхника... Полковник відвів погляд від розпаленого бунтівною мовою поручника Федака, повернув голову до учня Академічної гімназії Романа Шухевича, що стояв, слухаючи старших біля вікна. Бабуся Терміна дозволяла внукові бути присутнім при поважних гостях; в хлопця настовбурчився кучерявий чуб, і Степанові слова відбивалися в його очах гарячим захопленням; Полковник підвівся, підійшов до Романа й аж тоді відповів на запальний вибух Федака:

«Спочатку мусимо підготувати амуніцію, пане поручнику, скласти план військових дій, створити військову школу. І якщо ми не встигнемо розпочати бій, то на майбутню битву поведе своє покоління цей юнак, коли стане мужем. Правда, Романе? – Полковник поклав хлопцеві на плече долоню. – А не злякаєшся?»

«Не злякаюся!» – випалив Роман і виструнчився перед Полковником.

...Такого наказу Коновалець не давав, але це сталося. Наприкінці вересня 1921 року прибув до Львова на візитацію своїх нових володінь маршалок Юзеф Пілсудський. І коли він у супроводі воеводи Грабовського вийшов з магістрату,

щоб із трибуни привітати польських громадян, які перед ратушею заповнили ринкову площу, з натовпу вихопився високий чоловік у військовому мундирі, вийняв з кишені кітеля револьвер і зі словами «Це тобі за зраду Петлюри!» вистрелив у маршалка. Вождя впору заслонив воевода Грабовський і впав поранений. Нападника затримали: був то Степан Федак на псевдо Смок.

До вілли пані Терміни прибігла Ольга й до зімління схвильована вигукнула:

«Я мушу побачити Полковника!»

Та Коновалець сам вийшов на ганок: йому вже доповіли про атентат на Пілсудського.

«Це Степан вчинив, його схопили, – заговорила Ольга. – У місті арешти... Ви мусите заховатися, пане Полковнику!»

«Заспокойтеся, панно Ольго, – спокійно відказав Коновалець. – Я вже споряджений у дорогу, сьогодні виїду до Праги. Шалений Степан! Але ж таки подав сигнал і, мабуть, впору...»

«Я проведу вас, – підійшла Ольга до Коновальця й зупинилася в нерішучості. – Тільки до двірця...»

«Прошу провести мене до Праги».

«Як накажете, пане Полковнику...»

Увечері до кордону помчала двокінна бричка, в якій сиділи Коновалець, Ольга і двоє охоронців.

Максим Безрідний залишився у Львові в розпорядженні полковника Романа Сушка.

...Цей спогад блискавкою прошив мозок Максима Безрідного, коли він, розгублений, стояв перед Остапом. Але додав йому рівноваги. Чей же сказав Полковник молодому Шухевичу: «Ми підготуємо амуніцію, а ти поведеш у бій своє покоління».

«Й це покоління вже прийшло: ось стоїть переді мною його емісар в образі безстрашного мого сина Остапа», – подумав Максим.

...Про подальшу долю батька розповідала моя мати Марія, вона таємно обвінчалася в Ходорові з партизаном УПА Остапом Безрідним на псевдо Вітер.

Остап зі своєю боівкою переховувався в пропастях тужанівських лісів аж до початку німецько-советської війни. Перед інвазією червоних військ в Галичину 1939 року новітні партизани цілий тиждень зазнавали кривавої волі: розбита німцями польська армія Ридза Сміглого панічно втікала в Румунію. Відступаючи, польські жовніри підпалювали сільські хати, вбивали мирний люд. Боїварі їх знищували, роззброювали й ховали оружжя в бункерах; коли радянська влада встановилася на наших землях, група Остапа Безрідного зачалася в непрохідних недеях і чекала виправи з Кракова відділку Крайового провідника ОУН Володимира Тимчія-Лопатинського, з яким мала намір підняти антибільшовицьке повстання в Галичині.

За наказом голови краківської Дружини українських націоналістів Шухевича-Тура Лопатинський взимку 1940 року зі своїм відділком перейшов Сян. Випав тоді сніг, й чекісти вистежили. Повстанці забарикадувалися на горищі якоїсь хати в селі Устинові, відстрілювалися до останнього набою і підірвали себе гранатами.

Остапова боївка вижила: півтора року селяни з Городищ, Залісок і Рудківців підтримували життя партизанів, й вони, зголоджені й обдерті, дочекалися 22 червня 1941 року. Тоді Остап вийшов із криівки й товарняком дістався до Львова. Львів у ті дні був ще вільний, німці зупинилися на лінії Рясне – Скнилів, а на Ринку, 10 у приміщенні «Просвіти» Ярослав Стецько від імені Провідника ОУН Степана Бандери 30 червня проголосив відновлення Української Держави – на львівській ратуші вдруге залопотів синьо-жовтий прапор.

Остапа, через його обшарпаний вигляд, до середини зали не впустили, а тоді він назвав псевдо голови Дружини українських націоналістів, який керував виправою Лопатинського:

«Я повинен побачити Тура!» – вигукнув Остап, і всі, хто був у залі, сторожко придивилися до обірванця, який знав псевдо Романа Шухевича.

Остап стояв непорушно біля дверей і ждав на реакцію міністрів. Мовчанка в залі тривала довго, та врешті підійшов до Остапа довгобразий, з русявим кучерявим волоссям чоловік, він пильно придивився до зайшого і запитав:

«Звідки знаєш ім'я Тура?»

«Від Тимчія-Лопатинського».

Тоді Шухевич взяв Остапа за лікоть, провів його в кінець зали й спитав пошепки:

«Боївка ціла?»

«Збереглася і жде вашого наказу».

«За тиждень прийдеш у село Княгиничі на Рогатинщині й допитаєшся до фельдшерського пункту».

Так відбулося знайомство мого батька із майбутнім генерал-хорунжим УПА, брате... Остап Безрідний добирався до Ходорова ночами, й моя мати приймала свого мужа в гості. А втім... – голос Михайла губився в темряві, я ще почув його слова: – А втім, як склалося життя мого батька, краще прочитай. Мені нелегко про це розповідати...»

«А як гадаєш, друже, ми ще довго пробудемо на Майдані?» – спитав я в Михайла, коли він вимкнув акумулятор, даючи мені зрозуміти, що «пора в стебло».

Й він відказав тихо крізь дрімоту:

«Нинішній Майдан – не революція, що раптом спалахує й закінчується перемогою або поразкою. То родові муки, в яких суспільство народжує нову генерацію. Це довгий і зтяжний процес...»

Михайло рівно дихав, я підсунув до себе акумулятор, увімкнув світло й продовжував читати манускрипт.

Розділ п'ятий

«Глянь на Волгу – чий стогін лунає?»

(Із Михайловых записок)

На Великих Луках, що біля Твері, розлучившись навіки з Дніпром, який стрімко помчав на південь, перекроюючи навпіл Україну й роздираючи тамтешній люд на два різномасті етноси, котрі й донині вперто намагаються об'єднатися, але досягти цього не вміють, – російська матушка-Волга круто повернула на схід, і аж у Чувашії зважилася у віддаленій злагоді попливти паралельно з батьком-Дніпром, проте, наблизившись до Дону, завбачливо ухилилася від нього й попрямувала через калмицькі степи до Каспію. Ще раз наважилася вклинитися гострим кутом у козацькі землі, та, вбоявшись запорізько-донської вольниці, повернула на південний схід, й московські царі на тому куті, для застороги донським і дніпровським розбишакам, побудували фортецю, назвавши її Царициним.

За фортецею потужна і спокійна Волга, яка на око ніби й невідомо куди тече, враз розбіглася, утворюючи більші й менші острови, розчахнулася на рукави, рукавці, заплави й стариці, немовби хотіла швидше всякнути в калмицькі піски, щоб своїм повноводдям не виплеснути, бува, солоні води з берегів Каспію; й на одному острові прикуцнуло над кручею рибальське селище Дубовка. Кам'яний простір острова вічно бур'янився чортополохом, й це тривало аж до тих пір, доки російське військове міністерство не розпорядилося обгородити просторий неужиток колючим дротом й загнати туди австрійських полонених.

Різнорідний люд опинився в таборі: поляки, чехи, австрійці, мадяри, та переважали тут колишні Українські Січові Стрільці, й панівною мовою, якої не розуміли й не хотіли розуміти московські охоронці, стала українська мова галицького варіанту. Й лунали вечорами понад безкрайньою Волгою тужливі стрілецькі пісні: «В горах грім гуде», «Як ви умирали», «Ой та зажурились Стрільці Січовії», а сотник Євген Коновалець по неділях проводив лекції з історії України й навчав побратимів бойових пісень: «Не пора москалеві й ляхові служити», «Бо війна війною» та гімну «Ще не вмерла Україна» – й таким чином українізувалися в таборі і чехи, і мадяри, і австрійці.

Та мало хто з українських полонених вояків здогадувався, що у верхів'ях ріки, далеко від Дубовки, живе багатолюдне купецьке місто Симбірськ, з якого вийшов у широкий світ лютий ворог неросійських народів, великоголовий карлик, який набув у місцевій гімназії, а потім у Казанському університеті ґрунтовних знань, однак у зрілому віці, прийнявши у свою свідомість марксівську ідею світової революції, зацементував її у звапнілих від сифілісу звивинах мозку на тій стадії розвитку, коли в них витворилася і не зазнала більше змін манія терору як найоптимальнішого способу впокорення суспільства.

Отож той карлик з калмицько-еврейського роду 7 листопада 1917 року вчинив у Петербурзі більшовицький переворот, і над Українською Центральною Радою, яка встигла вже проголосити два автономістичні Універсали, нависла смертельна загроза. Про це в Дубовському таборі нічого ще не знали...

Полонені Українські Січові Стрільці жили в Дубовці розконвойовано, дротяна загорожа була лише позначкою меж табору, й крізь пройми в ній можна було виходити на острівний простір, блукати рибальським селищем і часом отримати шматок хліба від добросердих жінок, переправлятися поромом на правий берег й долати пішки віддаль у тридцять верстов аж до Царицина, і якщо в кишені бранця шелестіли купюри царських рублів, то можна було заpastися й харчами.

Колишні вояки почувалися в таборі досить вільно, ніхто ні за ким не стежив, і коли котрийсь нестерпно затужив за рідним краєм, то міг безперешкодно втекти, якщо не боявся пробиратися крізь фронти на захід. Такі випадки траплялися досить часто, охорона табору за втікачами погоні не влаштовувала, й ніхто не відав, чи вдавалося їм упроголодь перейти крізь калмицькі, донські й запорізькі степи.

Рядові жовніри мешкали в саманних, критих очеретом бараках; годували їх раз на день баландою й рибою, якої у Дубовці було більш ніж удосталь; на ту рибу полонені вже й дивитися не могли, вона без сліду розчинялася в шлунках – не було потреби й випорожнюватися, шкіра жовтіла, тіло ставало в'ялим, очі – скляними, мов у випотрошеного осетра.

Вдень охоронці вели полонених на роботу: управителі рибальського селища вирішили, не знати й для чого, побудувати на швидкоплинному рукаві млин, а що він мав молоти, коли ні жита, ні пшениці ніхто тут не сіяв, – самі не знали. Здається, будівництво було розпочате лише для того, щоб чимось зайняти полонених, та все ж галицькі умільці майстрували лотоки, вмонтовували

звідкись привезені жорнові камені, натягали на барабани шкіряні паси...

Старшини мешкали поза зоною в кам'яному будинку поряд з охоронцями, на будівництві вони виконували функції наглядачів. Минали дні, місяці й роки в позірній злагоді між переможцями й переможеними, доки в охоронців не прокололася одвічна ненависть до хохляцької мови. Будь-який кацапчук з рушницею міг любо порозумітися з австрійцем на мигах, а коли знав слова «gut», «schnell», «Donnerwetter», то й заприятельював з німаком, проте скаженів, коли до нього зверталися українською: «Ти можеш хотя би адін раз на день заговорити со мной па-челавеческі?» Та ненависть кацапів до хохлів щораз то більше наростала, й одного разу стався випадок, який насторожив Коновальця: до офіцера підійшов солдат-охоронець і відрепортував: «Ваше благородіє, вот подошел ко мне етакой замухрішка, торохтіт па-своему, я спросіл ево, кто он, а замухрішка отвечает: українец. Што ето такое, я не понял, то на всякій случай отвьол ево в каталажку».

Жаб'євського гуцулика визволив із «каталажки» Євген Коновалець, який разом з Іваном Чмолою та Максимом Безрідним мешкав у селищі; Коновальця як найстаршого за рангом – з невідірваними на комірі кітеля смужками з трьома зірочками сотника – охорона табору призначила старшим над полоненими земляками. Однак цей випадок був лише початком жорстоких цькувань усусусів.

Одного листопадового дня 1917 року хлопці, які ходили в Царицин за харчами, принесли вістку, що в місті на центральному майдані офіцери формують щойно приведену етапами із заходу велику партію нових полонених – для вимаршу в Дубовку. Коновалець нетерпляче чекав їхнього прибуття – ану ж серед них знайдуться знайомі старшини УСС, і які ж то вісті принесуть вони з України!

Нарешті прибула до острова безлика маса знедолених. Між причалом і правим берегом ріки безупину курсував пором, який викидав ту масу на острів; над кручею юрмилися сотні пожилеців Дубовського табору; Коновалець протиснувся над саме урвище, по схилу якого спинався уверх ключ новачків. Усі вони були однакові, немов діти однієї матері, йшли, понуривши голови, ніби на страту; тільки один, вивищившись над нескінченною вервечкою бранців, йшов з підведеною головою й пильно вглядався в юрбу мешканців табору, що зібралася на плато; він ніби дошукувався когось знайомого, врешті виповз, чіпляючись руками за каміння, на берег кручі, став на повний зріст навпроти старшин з трьома зірочками на комірі, одну мить стояв зацікавлений і враз із великої радості чи то болю вимовив криком ні для кого не зрозуміле слово:

«Генку!!!»

Й упізнав Коновалець Романа Дашкевича, кинувся до нього, обняв, і так стояли вони в обіймах, відтиснуті прибульцями у натовп старожилів табору, аж поки не роз'єднав їх вояк, теж із трьома зірочками на комірі кітеля; незважаючи на втому, мав він світле, не замурзане потом обличчя, він один серед новоприбульців усміхався – вродливий, мов княжич. Був це сотник Андрій Мельник.

Конвоїри викрикували: «Вперьод, вперьод, не останавливайтесь!» І сказав Євген до приятелів:

«Як поселитеся, відпросіться в охоронців і прийдіть до мене в селище, там тільки один кам'яний будинок, і я вас, старшин, поміщу поруч з кімнатою, в якій мешкаю з Безрідним і Чмолою... Щось придумаємо».

На другий день охоронець привів Мельника й Дашкевича до кам'яного будинку й залишив їх старшині табору Коновальцю. Щоб якось прийняти дорогих гостей, Максим Безрідний подався до Царицина й приніс трохи харчів і бутель кавказького вина; друзі попивали з алюмінієвих горняток і навперебій розмовляли, згадуючи пережите. Андрій розповів про те, як потрапив у полон, а вісті з краю відсувалися гейби на потім – надто тривожні були вони; Коновалець, Чмола й Безрідний дізналися від прибульців про переворот у Петербурзі, й ця тема потребувала поважного обговорення...

У вересні 1916 року сотню Андрія Мельника оточили москалі під горою Лисонею, що біля Бережан, і роззброїли, а коли відводили полонених до Тернополя, до них, полишивши бойову позицію, приєднався поручник Дашкевич й добровільно віддав зброю конвойним.

«Навіщо ти зробив таку дурницю?» – не розуміючи Романового вчинку, спитав Коновалець, і в його голосі забриніло роздратування.

«Знаю, що за таке мене чекав би польовий суд серед своїх, – відказав Дашкевич, – та я не міг інакше... Після видужання у віденському лазареті я вернувся на наші позиції й дізнався, що моя Оленка потрапила в полон під Болеховом. А ще довідався й про те, що австрійських полонених поведуть етапом

на Волгу... Й гнали нас цілий рік з Тернополя до Царицина. Десь тут має бути табір для жінок – я мушу знайти Оленку...»

«Ти із воіна став романтичним героєм, а нині не час на такі благородні пориви. Ми мусимо воювати, а твоя кохана, якщо жива, то ще зустрінеться тобі на воєнних перехрестях. Ті дороги несподівано перетинаються, й ними провадить своїх дітей сам Бог. Де ж ти знайдеш її – Росія безмежна. Я ж думаю про інше. У нашому таборі близько тисячі українців, а з вашим приходом їх стало набагато більше. І у всіх свої кохані, брати, сестри, батьки... То що, розбредемося – кожен на свої пошуки? А Українська Центральна Рада стоїть оголена на воєнних вітрах, без війська, й покійрно жде московських головорізів. Чи ж не можемо ми провести збір добровольців і вирушити потягами, а то й пішки, до Києва? Ми ж вишколене, загартоване в боях, обкурене димами стріляного пороху військо, а не вальтер-скоттівські шукачі пригод».

«Те, що ти сказав, теж романтика, друже, – промовив Роман. – Це лише ідея, яка ідеєю й залишиться, бо як можна її зреалізувати? Де Волга, а де Дніпро...»

«Але те, що перестає жити як ідея, ніколи не переміниться в дійсність. Ми могли б партіями переправити до Києва щонайменше тисячу чоловік. Ти уявляєш, що таке тисяча вояків для київських політиків з порожніми руками?»

«А зброю де візьмеш?»

«Зброя в київському «Арсеналі», тільки треба його здобути».

«Голіруч?»

«Чому – голіруч? Зброю здобувають у наступі, а не в обороні... Скільки разів вона давалася нам у руки, і скільки разів ми її втрачали? Двічі княжа сила вдаряла об браму Візантії, але увійти до світової столиці, як ото готи в Рим або турки в Царгород, не зважилася. А здеморалізований княжою оборонною політикою обиватель став у опозицію не так до чужих, як до своїх, відчувши їхню бездарність і безсилля. І тому прийняв чужу, міцнішу, руку: варязьку, литовську чи то московську... Нинішня війна кличе нас до наступу, друзі».

«Я готовий спитати всіх українців, які перебувають у нашому таборі, – сказав Максим Безридний, віддано дивлячись в очі Коновальцю. – І дізнаюся, скільки їх е,

готових стати добровольцями».

«І хай це буде нашим остаточним рішенням, – сказав Мельник. – І ні кроку назад. Чей же ніхто не може повірити, що москалі триматимуть нас довіку в таких ліберальних табірних умовах. Коли станемо їм на заваді, вони знищать нас...»

«Якщо не фізично, то морально, – додав Іван Чмола. – Усусуси в таборі щораз відчутніше змінюються з бійців на невільників, готових до чолобитень. А московському бояринові з часом замало стане чолобиття, він почне вимагати, щоб ми і святощі свої обкалювали. Мусимо діяти, поки не пізно».

...Начальник Дубовського табору майор Калашніков відпустив старшину Євгена Коновальця під чесне офіцерське слово в Україну з причини хвороби батька. Не сподівався, що сотник повернеться в табір – не перший він і не останній: кожного ранку на розводі охоронці не дораховувалися когось із галицьких полонених. Спинити втікачів не мали сил, та й потреби такої теж не було. Харчів не вистачало, а більші й менші партії нових бранців прибували мало не щомісяця, місць у бараках бракувало, надходила зима, й завошивлені люди перебували під голим небом, до того ж у таборі спалахнув тиф, хворих відправляли до Царицина, й вони у холодних кошарах, відведених під лазарети, вмирали. На численні рапорти Калашнікова до військового міністерства прийшла нарешті цидула: негайно готувати полонених до вимаршу в Ташкент, де тепло.

Максим Безрідний встиг опитати колишніх усусусів, чи готові вони до української військової служби в Києві, й назвалося кілька сотень охочих. Максим, Чмола й Мельник нетерпляче ждали повернення Коновальця, адже ще трохи, й він може не застати їх у Дубовці.

Одного дня старшин дійняла неабияка тривога: пропав із табору Роман Дашкевич. Куди подався, невже вернувся в Україну, але ж для чого тоді добровільно здавався в полон? Більше тижня не чуто було про нього, та врешті з'явився: змучений, виснажений і морально занепалий... У рибальському селищі він дізнався, що в Самарі розташовано табір для полонених жінок – й подався закоханий Роман пішки уверх Волгою, сподіваючись віднайти свою Оленку. Однак добрався до Самари вже після того, як жіночий табір перевели в Середню Азію, й зрозумів поручник, що знайти наречену в степу безкраім за Уралом не зможе.

А в Дубовці йшли приготування до відправлення в Ташкент. До табірному начальства дійшла чутка, що полонені галичани поговорюють про створення якогось стрілецького батальйону, що в бараках для галичан Мельник і Чмола під виглядом невинних лекцій з історії України утворили Царицинську Центральну Раду й стали в ній секретарями; це неабияк насторожило табірних наглядачів – адже готується не дезерція до материнських і жіночих спідничок, а організовується військо, яке воюватиме проти Росії.

Незабаром полонені відчули наслідки тієї настороженості: охоронці наказали бранцям зв'язати розірвані табірні дроти в огорожі, робили перекличку вранці і ввечері, біля кожного барака поставили вартового, й дійшла до полонених чутка, що на царицинську станцію підігнано ешелони паквагонів, призначених начебто для відправки в Ташкент.

Коновалець барився, його військові плани могли будь-якого дня провалитися. До того ж галичани занепали духом. Наближалася зима. Як у морози здолати відстань з Царицина до Києва, нехай і поїздами, таж половина нас позамерзає в дорозі. А в Ташкенті перебували б зиму в теплі, далі ж як Бог дасть... Переконувати зневірених у протилежному було чимраз важче, та врешті воскресла надія: вернувся з Києва Коновалець.

«Я прийшов на засідання Центральної Ради, – розповідав сотник, – на якій провідні автономної Української Держави провадили довгу дискусію про те, чи потрібне Україні військо. Голова уряду Винниченко переконував Грушевського, що армії зовсім не потрібно – чей не підуть російські соціалісти проти соціалістів українських. Грушевський нерішуче обстоював думку, що молода держава повинна бути готовою до оборони. Безплідну балаканину – бо про що йшлося, коли війська нема! – обірвав я, нікому не відомий старшина. Я вигукнув: «За місяць буде сформовано галицьку військову частину, дайте лише гроші!» Мою заяву члени Ради зустріли глузливым сміхом, однак Голова Українського Військового Комітету Симон Петлюра пригасив зухвалий гармидер реплікою: «Пане сотнику, після засідання зайдіть до мене в кабінет!» Й сказав мені Петлюра: «Винниченко – капітулянт, на нього покладатися не можна. Вертайтеся до Царицина й ведіть звідти до Києва скільки можете людей. Я ж виїжджаю на Лівобережжя: на Слобідщині стихійно створився «Гайдамацький Кіш», йому потрібен провід».

Однак апатію галицьких полонених здолати не вдалося: дочекаємося, мовляв, весни.

«До весни від України нічого не залишиться, – переконував Коновалець маловірів на Раді. – Та невже ви думаете, що більшовики задовольняться Петербургом? Московська орда – на те вона й орда – на одному місці не затримається: нині-завтра посує на Україну – там хліб, вугіль, руда і море...»

Охочих покинути табір залишилося не більше сотні... Але трапилася приключка, як на военний час, досить незначна, всі ж бо до смертей давно звикли. Однак смерть усусуса з Жаб'я вмить здерла ліберальну маску з наглядачів і показала зневіреним справжній московський оскал: зі всіма вами так буде, прокляті самостійники!

Цей усусус, який колись потрапив у «каталажку» за те, що назвав себе українцем, і якого визволив з холодної Коновалець, ходив у таких порваних черевиках, що ступав босо на примерзлу землю. Щоб якимось себе порятувати, зайшов уночі до недобудованого млина й відрізав з барабана шмат паса для підшов. Охоронці його піймали, привели в селище, всипали йому п'ятдесят шомполів й повели селищною дорогою. З халуп вибігали жінки, ті самі, які подавали полоненим шматок хліба, вибігали й діти і плювали нещасному гуцуликові в обличчя, вигукуючи: «Вор! Мазепа! Повесить ево мало!» Врешті охоронці вивели його на берег кручі й розстріляли.

Це був сигнал: зі всіма нами таке зроблять! Вночі добровольці прорвали дроти й більше тисячі їх вийшли у степ. Погоні не було: охоронців у таборі налічувалося не більше двадцяти... За кілька днів втікачі дійшли до Луганська, а звідти, осідлавши дахи товарних поїздів, добралися до Києва.

До половини січня 1918 року Коновалець, Дашкевич і Чмола сформували із втікачів Перший курінь Січових Стрільців, розмістили його в будинку Духовної семінарії на Вознесенському спуску; командиром куреня став Євген Коновалець, заступником – Андрій Мельник. Максим Безрідний залишився у полковника Коновальця незмінним ад'ютантом.

Розділ шостий

Відіння 1921 року

(Із Михайлових записок)

До цієї часової межі треба було ще дожити, дійти, перестраждати три катастрофічні роки – і то, як мені здається, лише для того, щоб опинитися в глухому затишку в підніжжі Альп – у солодкій для французів Франції, так велично оспіваній у «Пісні про Роланда», так скрупульозно дослідженій у текстах Бальзака, так любовно оповитій романтичним флером у романах Гюго, та з якої не видно, і ніколи крізь засніжені гори не проникне сюди хоча б контурне зображення навіки втраченої, безповоротно пропалої України, в якій смерть відсунула на маргінес людське життя, та без якої нема життя тут, на чужині. Там, на рідній землі, залишилися краса і сила, а тут я змушений поринати в холодні світи утопії, де зігрівати буде мене сонце не із бездонного українського неба, а з видуманої мною технічної потвори – сонячної машини.

І залишається для мене єдиним теплом і життєвим нуртом тільки Коха – моя люба дружина-еврейка Розалія Ліфшиць. Уся краса мого колишнього світу втілилася в ній; немає мені без Кохи ні моральної, ні чоловічої сили, і я не знаю, чи жив би, якби її не стало, все моє нинішнє щастя – це любити Коху. А що таке моя любов до тебе: це коли ти ходиш по кімнаті, і я чую твої кроки, коли лежиш на тапчані й читаєш, коли заглядаєш з-за моєї спини до мого рукопису й оповиваєш руками мою шию, коли віддаєшся мені в ліжку, а потім, втомлена любов'ю, засинаєш, і я чую твоє дихання, й коли воно густішає, я затуляю твої уста своїми, це коли ти кажеш мені «Доброго ранку, Володю» й коли прощаєшся зі мною словом «На добраніч», це коли заходять до нашої домівки мої симпатии, а ти їх спиняєш на порозі, коротко мовлячи: «Прийдіть пізніше, Винниченко до обіду працює...»

А після обіду я полишаю свій будиночок на околиці альпійського містечка Мужен і виходжу на гору. Зупинившись на її вершечку, вмовляю себе, що мене бачить світ, а таки так – світ мене знає, тому мусить бачити і в цей мент; я тішуся своєю популярністю, відчуття впевненості в собі мені потрібне для чогось більшого за мене, і в такі хвилини я не боюся моїх недоброзичливців, які кидають у мене камінням тільки за те, що я стою на вершині. І так стоятиму, здається мені, до тих пір, поки те – щось більше за мене – примусить мене зійти до тихого, осяяного зеленню світу, ступити в сліди предків і попрямувати у вічність...

Однак ще рано, ой як рано, та життєві сутінки невмолимо огортають мене: то тільки так здалося, що я видний світові, чей ніхто не спроможний прозирнути

крізь заслону гір, це самообман, я ж освітлюю себе штучним промінням із видуманої мною сонячної машини, а тому мушу спинатися на гору, яка заслонила Україну, і глянути через край...

І вийшов я на ту круту вершину, й тоді ніби хтось роздер завісу, і я побачив до найменших деталей мій рідний край. Переді мною розіслалася широка й безкрая рівнина з дорогами, банями церков, фабричними димарями; над тим благословенним світом опустилося шатро блідо-зеленого неба, вся земля потонула в зелені і яблуневому цвіту; я, до безтями втішений, видряплююся на саме лезо хребта й бачу протоптані сліди моїх предків і свої власні сліди, якими ніколи не попрямую, щоб показатися людям і нагадати про себе – ще живого й викинутого в безодню чужинної пам'яті.

...Перехрестилися мої дороги по всій Європі, і на безмежному планшеті, що прослався переді мною, зблідли вони й зникли, немов витравлені розчином від плям, – і вже вони позаду мене, залишені без туги й жалю, я кваплюся додому й навіть думки не допускаю, що колись ще повернуся до них й топтатиму їх до кінця своїх днів; при мені немає ні золота, ні срібла, я бідний, мов турецький святий, зате зі мною моя слава, а ще згадки про поневіряння вигнанця, про тюрми, про жінок, а також – і це все мое нинішнє багатство – щемна радість, що повертаюся в Україну.

Ось чорніє остання моя дорога з далеких світів, не стерта ні на планшеті, ані в серці, – з Петербурга до Києва, й супроводжувала мене нею незмірна гордість: мене, відомого на весь світ письменника, кликала Україна до праці, яка не має нічого спільного із творенням штуки: Голова Української Центральної Ради Грушевський і Генеральний секретар військових справ Петлюра запропонували мені очолити український уряд. Яка це висота і яка непевність: мені дошкуляє докір сумління, що я готовий стати на прю із соціалістами-більшовиками – а може, вони більше, ніж ми, мають рацію, ведучи Росію шляхами революції, й чому то я, переконаний соціаліст, стаю супроти власної волі контрреволюціонером?

Здоланий сумнівами, я, Перший міністр України, й думки не допускаю, що нам потрібно створити армію – чю ж то кров збираємося проливати? Звісно, московську, але ж вона уже не царська, не імперська, то кров революціонерів-соціалістів, таких самих, як я... А втім, більшовики, видно, твердо вірять у свою високу мету, що так упевнено беруть владу; а що виграє українська біднота від влади нашої, якщо навіть її завоюємо? Наймичка захотіла стати господинею в домі – хіба таке можливе? Ми не маємо права воювати, ми повинні домовитися,

адже велику і сильну Росію не зможе перемогти збудована мала Україна. Мусимо залишитися як автономне утворення, у федерації з Росією, адже вона вже не самодержавна, і визрівати в ній передовсім культурно, мислю перемагати суперника; тож таки, видно, перст Божий, що на високу державну посаду покликано авторитетного письменника; ми будемо кувати зброю мислі, нарощуючи таким чином м'язи, щоб мати колись силу взяти до рук меча, – і як цього не розуміє Петлюра?! Але чому він, бухгалтер, мав би розумітися на таких складних політичних категоріях?

І раптом мое обличчя обпалює полум'ям сором: в поле мого зору потрапляє шмат української землі, на три штихи просяклої кров'ю; я шукаю виправдання і знайти не можу, бо моїй провині немає прощення. Ми сперечалися в Центральній Раді – треба чи не треба нам війська, а на станцію Крути, що біля Бахмача, ідуть добровольцями напівозброєні учні юнацької школи імені Хмельницького та Студентського стрілецького куреня – один проти десятиох головорізів Муравйова; половина їх гине, проте вони стримують більшовиків до дня успішного завершення Брестського договору... Половина юнаків загинула, а ми далі сперечалися про потребу війська, а київський люд, замордований бандою Муравйова, що вже вдерлася до столиці, потягнувся багатотисячним походом на Аскольдову могилу, і плаче над тілами дітей Поет, і слова його відлунюються в моєму серці лютим болем: «На Аскольдовій могилі поховали їх, тридцять мучнів-українців, український цвіт...»; плаче Поет і плаче Грушевський, промовляючи над викопаною ямою, і я плачу, і Петлюра теж, і сліз цих теж соромно... О, як ми вміємо очищуватися слізьми, як уміємо шанувати мертвих і не любимо живих, бо де збираються наші люди, щоб засвідчити свій патріотизм – та ж не під Жовтими Водами, не в Конотопі, а під Берестечком, а нині – на Аскольдовій могилі. О, як ми вміємо плакати на гробах, який катарсис омиває нас від слів Поета, які ми розчулені на горе, котре вже нікому не загрожує, і як остерігаємося глянути у вічі живому горю, що йде до нас!.. На Аскольдовій могилі поховали їх разом з моєю вірою в добру долю України.

А світ кипів, немов полум'я в гутній печі, й ніхто не був вільний від того жарева, кожного воно обпікало, і мене – теж. Я, письменник, який мав би сидіти в затишному кабінеті й воювати зброєю мислі, керую як Голова Ради Міністрів молодою державою, котра Універсалом проголосила свою незалежність. І так, як

за Хмельницького і за Мазепи, огризається вона на всі боки, бо сусіди не хочуть випустити її з рук; я стою на своїй нинішній вершині й дивлюся, як на мою Україну йдуть орди – і німці, і кацапи. Невже вони мають принести нам свободу? Дороги запруджені чужинцями, на полях моєї України розгулялася отаманщина – скільки отаманів, стільки й Україн, а в результаті ні однієї – тільки бравура, тільки синьо-жовті прапори і пісня, яка має врятувати наш народ від чужих неволь. Та невже це єдина наша зброя? А може, й так, може, слово, від якого я відмовився заради примарної слави в політиці, стане колись нашим оружжям.

Січневого морозного дня гуде, реве Софійський майдан, маєво синьо-жовтих прапорів едає сталево небо із землею, що наквацювалося сніговою кашею; на постаменті під пам'ятником Хмельницькому, під головатою булавою, стоїть Головний Отаман Симон Петлюра, поруч з ним – полковник Євген Коновалець. Вчора вони іменем гетьмана Богдана прогнали з України гетьмана Павла, а сьогодні, 22 січня, справляють свято Злуки з Галичиною, яка на один тільки день здобула незалежність. Завтра у Львові правитиме бал маршалок Польщі Пілсудський, а тут, на Софійському майдані, більшовицькі комісари П'ятаков і Мануїльський проголосять Радянську Україну, яка вже урядуює в Харкові, Чернігові, Полтаві. І цілих три роки потім тектимуть нашою землею потоки крові.

Але нині річниця Незалежності – єдиний в історії столиці України день Свободи! Петлюра командує парадом. Його вітає сіромундирне військо Української Народної Республіки, і теж вигукують славу Отаманові козаки в малинових жупанах і барвистих шароварах, в шапках зі смушковими околичками й червоними шликами, а генерал-хорунжий Юрко Тютюнник гарцює перед своїми непереможними полками на буланому гривастому коні. Він поривається до постаменту пам'ятника, щоб стати поруч із провідцями української революції, але його не кличуть, його й не пускають, бо він надто невгамовний і дужий. Петлюра його боїться і має рацію: військова влада мусить бути в одних руках. У цьому переконаний і Тютюнник, тільки з однією різницею – в його, а не в Петлюриних руках. Хіба не бачиш, Отамане, яке добірне моє військо: блищать шаблі, мов ясне сонце, сяють, гримлять пісні, аж земля свята дрижить під нами дорога, за волю смерть нам не страшна!

Петлюра бачить жадобу влади на вольовому м'язистому обличчі генерала, Петлюра чує впевнену пісню, проте вигляд у нього незворушний, він ні п'яддю не поступиться на п'єдесталі ні Коновальцеві, ні Тютюнникові, ні мені; він зі мною поруч – на голову нижчий за мене, і я думаю, чому то вожді і вождики всі як один невисокого зросту: Наполеон, Ленін, Сталін, Петлюра, Тютюнник. Певне, свій

зріст вони надолужують владою. Тільки я один серед них високий, і тому влади не маю; й точить мене сумнів, що знаходжуся не на своєму місці, ба більше – зраджую соціалістичну революцію.

Петлюра приймає парад військ УНР, він по-наполеонівськи заклав руку за борт шинелі, а та шинель так тісно припасувалася до нього, наче він у ній вродився, ніби вона приросла до тіла, і ніхто не мав би сили здерти її з Отамана, без тієї шинелі його й не було б в Україні. Ось він стоїть, малий і величний, під булавою Хмельницького, а сальви прострілюють сизе морозне повітря, а прапори лопотять, та гримить за Дніпром канонада – то наступає на столицю червона орда під проводом більшовицьких комісарів. Парад закінчується, військо УНР вимаршировує на Вінницю, бо немає йому більше місця в Києві, востаннє над майданом лунає «Ще не вмерла Україна», і докочується аж до Одеси глузливий сміх Денікіна: «А ми подождьом».

І я сходжу з постаменту, ступаю на землю, зрівнююся зростом із Головним Отаманом, стаю нижчим за нього; мою душу гризе сумнів, що нині я став подвійним відступником – від соціалістичних ідей, за які мучився по тюрмах, і водночас від влади УНР. Тож завтра я зречуся високої посади в незалежно-залежній Україні й буду скитатися вигнанцем чужими краями. І постає переді мною зухвалий рішенець – забути навіки про жовто-блакитну Україну й стати під її новий багряний прапор, чей же прапори лопотять і рвуться на вітрах, а земля українська залишається непорушною, вона одна-єдина, і за неї я згоден віддати життя.

...І побігли мої дороги поза межі України, видіння рідної землі зникає, перетинаю поїздом Паннонську рівнину й виходжу з вагона в Будапешті. Тут негайно зв'язуюся з керівником угорської компартії Бела Куном, він запевняє, що Ленін має непохитний намір проголосити незалежну радянську Україну й посилає мене в Москву. Під іменем Йозефа Сімона й Наталії Сімон ми з Розалією прибуваємо до Білокам'яної, готові увіпхати голови в московський зашморг.

А сіті вже наставлено: замість Леніна приймає мене, спійману на гачок дорідну рибину Директорії, нарком закордонних справ Чичерін, він іронічно запитує: «Та невже ви зумієте очолити український радянський уряд у Харкові – ви, вчорашній голова Директорії? А втім, ми вас пошлемо до Харкова в розпорядження наркома Раковського...» Потім прийняв мене військовий нарком Троцький: «Ми вас призначимо комісаром в армії всеросійського пролетаріату. Ніякої окремої української армії нема і не буде!»

Ми з Розалією розуміємо, що потрапили в пастку. Нас поспішно вивезли з Москви до Харкова, та Мануїльський навіть не допустив мене на засідання ЦК КП(б)У. У Харкові страшно розмовляти українською, не визріли яблука соціалізму на українському дереві, ніколи вони не впадуть нам у рот. Не існує червоної України, немає такої на світі, вона може жити лише під синьо-жовтими прапорами – це колір нашої крові. Україна окупована Москвою, й тут мене чекає смерть за зраду нації. Як же міг я повірити в московське братолюб'є, невже нічого не навчив нас Меншиков у Батурині, Петро на невських болотах і – на наших очах – Муравйов у Києві?! А ще похорон тридцятьох крутян на Аскольдовій могилі!

Треба втікати, поки не пізно. Врятовує мене й себе моя кохана єврейка Розалія Ліфшиць: у Голови III Інтернаціоналу єврея Зінов'єва, який на той час перебував у Харкові, виклопотала дозвіл на наш виїзд за кордон.

У січні 1921 року ми з Кохою купили дім у містечку Мужен біля Парижа, й відтоді для мене не стало України:

вона ввижається лише за письмовим столом, а ще в післяобідній час, коли виходжу на альпійську гору. Мені тоді здається, що мій рідний край бачить мене: звідти даю знати, що я більше не політик – тільки письменник, але чи чують там мене? А якщо вже не чують, то те, що більше за мене, звелить незабаром зійти вниз із чужої замаєної зеленню вершини й ступити у сліди предків.

Ой, рано ще, рано... Я чую біля себе тиху присутність Кохи, її стримане дихання, вона мовчки говорить до мене: «Уже п'ять літ ти виходиш на цю гору щодня й виглядаєш свою Україну. її немає, пора вже й звикнути». І я відповідаю: «Хіба можна звикнути до довічного ув'язнення, моя люба? Та я дякую долі, що ти завжди біля мене, мое велике й останнє кохання. І я не хочу без тебе йти у вічність. Тільки разом...»

Тієї весни, коли Перший міністр УНР вигнанець Володимир Винниченко ще виходив, вимішуючи чобітьми проталий сніг, на альпійську гору, щоб у неозорій даліні пробуджених березневим леготом гір уздріти уявні обриси неіснуючої вже Української Держави і виправдовуватися перед собою та каятися за облудну віру в соціалістичну демагогію, колишній соціаліст Головний Отаман Симон Петлюра, який завчасу здер соціалістичну полуду з очей, та, незважаючи на це, залишився теж вигнанцем, бо у вигнання пішла вся Україна, зостаючись при тому в ясирі на своїй землі, перестав себе втішати ілюзіями майбутньої боротьби за волю й

дзигонів від холоду у двокімнатній паризькій квартирі на вулиці Тенар біля Сорбонни; він підкидав у піч бруски антрациту й незворушно вдивлявся у фіолетові спалахи полум'я, що блукали по чорній виспї вугілля, не маючи сил перетворити її на жариво.

Під ім'ям «Полтавченко» Петлюра мешкав у конспіративній квартирі разом зі своїм ад'ютантом, поручником Іваном Сорокою; дружина Наталія й дочка Леся винайняли окреме помешкання на бульварі Сен-Мішель й зрідка навідувалися до колишнього Отамана зі скупим харчем, а здебільшого Петлюра й ад'ютант обходилися рідкою кавою, й вугілля теж уже закінчувалося...

Незабаром усе закінчиться, думав Симон Васильович, хоч сам не знав, як саме, та мусить, зрештою, дійти до краю життя людини, яка втратила віру в доцільність свого існування... Винниченко ще довго продовжуватиме себе в літературі, Коновалець створює підпілля, сподіваючись на новий спалах боротьби, а Петлюрі фіолетові язички примарного полум'я освітлюють лише смутні видіння п'ятилітньої давності: Другий зимовий похід Юрка Тютюнника зі Львова в Україну, виряджений Петлюрою 1921 року не для перемоги, а для засвідчення, що Україна ще живе, – і зневірився Головний Отаман після масакри сотень героїв під Базаром, отруївся зрадою Пілсудського, який за Ризьким договором забрав собі Галичину, а Велику Україну залишив на розтерзання більшовикам; о, якби то куля Степана Федака влучила не в губернатора Грабовського, а в самого маршалка на львівському Ринку!

Якби, якби...

Якби Головний Отаман визнав собі рівним генерал-хорунжого Юрка Тютюнника або, оцінивши його військову потугу, підпорядкувався йому: петлюрівські сіромундирники воювали люто, проте відокремлено від загальноукраїнської завірюхи, коли майже в кожному селі, на майданах біля церков, юрба обирала собі отамана навіть із пастухів; а за Тютюнником і його фанаберним козацтвом пішли б усі отамани й отаманчики, зваблені не так боротьбою за свободу, як показною парадністю тютюнниківського війська...

Якби гуляйпільський батько Махно не загравав із червоними, а долучився до Петлюри, то не волоцюгував би він нині румунськими горами, заробляючи гріш на тартаках, а будував би на пострах більшовицькій Москві могутню Українську Державу. Якби ж не заздрило отаманові Миколі Григор'єву, який вигнав большевію майже з усієї України, й не убив його – підступно й підло...

Якби сам Петлюра нікому не заздривав...

Фіолетові племінці бігають, ніби забавляються, по чорному острівці антрациту, що ніяк не може перетворитися на жариво і дихає з грубки холодом; Головний Отаман накидає на плечі шинель, бо в кімнаті зимно, а племінці гаснуть – достоту, як думки в голові Петлюри: живуть же вони, животіють, а зігріти не в силі, мозок не допускає досередини живильного тепла – так само, як оця антрацитова холодна грудка не піддається примарному полум'ю...

Хіба я заздривав? Але ж ні, моя влада була незмірно тяжкою і теж примарною; з терпкою ностальгією часом згадувалася мені моя колишня журналістська діяльність. Я не міг знати, що діється в усіх куточках розшалілої в боях України: де вояки УНР наступають, а де зазнають нищівної поразки, де проривають фронт усусуси, а де покотом умирають від тифу; не відав я, коли ж то задумав перейти на бік Денікіна диктатор ЗУНРу Петрушевич, і чи насправді отаман Болбочан готував переворот, а я завбачливо, бо годі було ризикувати, наказав його розстріляти в кам'янець-подільському каньйоні; не міг теж дізнатися, хто ж то чинить жахливі жидівські погроми – більшовики, махновці, денікінці чи здеморалізовані програшем вояки УНР? І що з того, що я скарав погромників у Житомирі, коли одночасно ще страшніший погром відбувся у Бердичеві... І якби я не був надто впевненим, що ніхто, крім мене, не зможе затиснути в один кулак здеморалізованих отаманів. Бо й справді ніхто не міг цього зробити. І я теж...

Присвічують мені з печі химерні племінці, і я при їхньому світлі пишу на коліні заповіт – листа дочці Лесі: «Не маю певності, що нова боротьба за Україну розпочнеться за мого життя. За Україну буде боротися молодше покоління, до якого належиш і ти. Дай Боже, щоб вам пощастило більше, ніж нам...»

Я не відіслав цього листа моїй дорогій донечці, бо почув її зойк, що виразно долинув до мене з бульвару Сен-Мішель: «Так цей же заповіт, тату, вже століттями передається з покоління в покоління... І доки це триватиме, Головний Отамане, доки?!»

І зникають з-перед моїх очей печальні відіння катастрофи 1921 року: похмурі картини переміщуються, немов у кінематографі, з кривавого Базару до табору інтернованих в польському Тарнові й далі – до конспіративної квартири на вулиці Мокотовській у Варшаві й нарешті до Парижа, щоб тут навіки зблякнути.

Невідісланий заповіт лежить на столику, і згасають у грубці фіолетові пломінці. Холодно в кімнаті, як же холодно, чому так довго не приходиться весна?

Біля Петлюри сидить його вірний ад'ютант поручник Сорока, він теж мерзне, і враз схоплюється зі стільця Отаман, скидає з плечей шинель і каже ад'ютантові:

«Візьми її, вона вже мені відслужила й одступилася від мого тіла... Бачиш цю дірку на лівому вилозі: то колись сліпа куля цілилася в мое серце й застрягла в сукні. Ще не настала тоді пора моєї смерті. А нині мені вже не потрібен цей панцир, та і я нікому теж не потрібен. Хто стане в мене стріляти, кому я нині страшний? Незабаром потепліє, і я обійдуся. А ти продай її на базарі й прикупи харчів та вугілля...»

Головний Отаман віддав ад'ютантові шинель і залишився беззахисним... Тож зовсім легко увійдуть у нього сім куль, випущених 25 травня 1926 року із револьвера Самуїла Шварцбарда на розі вулиці Расіна й бульвару Сен-Мішель.

Й не донесе Петлюра свого заповіту дочці Лесі. І тисячі людей, які забули про живого Отамана, прийдуть до мертвого на Монпарнаський цвинтар. І гірко ридатиме над домовиною свого недруга славний письменник і недолугий політик Володимир Винниченко.

Як же щиро вміють українці шанувати мертвих!

Розділ сьомий

Я багато передумав, брате...

Читати при маловольтовій жарівці було так само важко, як колись, у часи мого дитинства, при каганцеві. Трудно нині збагнути, як нам вдавалося при тому жовтому пломінці, що блимав на запічку, немов зірничка на передвечірньому прюзі неба, розпізнавати букви в шкільній читанці, а таки вдавалося, бо прогнати зимову темряву з хати було нічим, хіба що пожежею...

Мої очі втомилися, я відклав рукопис, вимкнув живлення в акумуляторі й, заклавши руки під голову, вдивлявся в темряву, дошукуючись у ній образу Михайла, про присутність якого свідчило лише його глибоке й рівномірне дихання, – був то міцний сон людини з чистим сумлінням. А таким чистим він був і в студентські роки, таким самим видався мені й тоді, коли пострижений і після тюремної камери блідий, мов кільця картоплі в підвалі, виходив, пригнувшись із «воронка», майже впритул підігнутого до брами львівського обласного суду; спускався він умисне поволі залізною драбинкою, його шарпали, тягнули за руки міліціонери, вони гарчали на нього, мов собаки, що рвуться з ланцюга, аби чимшвидше переступив відстань у два кроки, що проклалася між дверцятами «воронка» і судовою брамою, проте Михайло таки встиг змахнути рукою й гукнути до щільної людської юрби: «Тримаймося!» Натовп, серед якого був і я, хором заскандував: «Без-рід-но-му сла-ва!» – і зник Михайло за брамою, зі скреготом упав залізний ригель на скобу, й здалося нам, що ув'язненого Михайла навіки вихоплено з наших рук, тож заскиглили в душах докори сумління, що ми начебто добровільно віддали його тюремникам за викуп власної свободи, й бунт, ще боязкий, охопив нас. Охоронники відтісняли людей від «воронка», лупцювали крайніх гумовими кийками, погрозово верещали, проте наш несміливий протест щораз міцнішав, розгорався, безугавні вигуки «слава!» підсилювали його, ми лавою напірали на міліцію; викликали загін омонівців, які почали розганяти збунтований люд: я бачив, як кількох хлопців, заламавши їм назад руки, впихали до критої брезентом вантажівки; якась дівчина з довгим до пояса волоссям захриплим голосом волала «Ганьба катам!»; омонівець у масці робота намотав те пишне волосся на зап'ястя, підняв на ньому дівчину і вкинув у темну пашу «воронка».

Десь там, за брамою обласного суду, вершилася розправа над Михайлом і його побратимами, а ми, розігнані, принижені й безсилі, розбіглися по закамарках, однак згодом здолав нас сором: п'ятеро найсміливіших зібралися в редакції й написали протест з вимогою віддати нам Михайла Безрідного на поруки; того листа заніс до суду я, віддав його секретареві, а потім кілька років ходив проскрибований із заборonoю публікувати свої писання. Надалі я віддавав рукописи довіреном товаришам, хтось там їх передруковував, розмножував, і так я включився в систему самвидаву і, звісно, ждав арешту.

...Михайло рівно дихав, а я викликав із темряви його образ, щоб він висвітлився переді мною на екрані ночі, – я хотів з приятелем розмовляти, дискутувати, вияснювати для себе ціну бурхливої теперішності й непевної перспективи нашого державного розвитку; надворі із зимової сизоти ліниво проколювався світанок, Майдан німотно дзигонів від морозного вітру, в наметі стало холодно; я

нетерпляче чекав, поки Михайло прокинеться й розкочегарить буржуйку, але він міцно спав, і з моєї нетерплячки зроджувалася тривога перед завтрашнім днем. Лише розмова з Михайлом могла мене заспокоїти; я знав: як тільки розвидниться, моя тривога вмить зреалізується в події на Майдані, в нестримний протест, який визрівав уже кілька днів, і ніхто не міг вгадати, якого кольору набере наша революція – помаранчевого а чи кривавого...

Й певне, тому, що до світанку було ще досить далеко, із мого натужного очікування висвітлився нарешті образ Михайла – не нинішній, а той, який постав переді мною, коли він після шестирічного ув'язнення – змужнілий, з пронизливим поглядом карих очей, безкомпромісний і рішучий максималіст – запросив мене на своє весілля з відважною Тетяною, тією самою дівчиною, яку на моїх очах у день суду омонівець, піднявши за волосся, вкидав до «воронка», – знала добре юна дисидентка, що готує для себе нелегку долю української декабристки.

Знав і я, що за мою присутність на дисидентському весіллі доведеться розплачуватися дорогою ціною, але ж не міг я бути слабшим за тендітну дівчину, а зрештою, я давно був готовий до всього: тиждень тому їздив до Коломиї попрощатися з мамою.

Весілля відбувалося в Тетяниному домі, без співів, тостів, воно більше скидалося на засідання підпільного осередку, і ніхто із запрошених нітрохи не сумнівався, що кожне слово, вимовлене на весільній вечірці, буде детально записане кагебістами.

Сидячи за весільним столом, я невідривно придивлявся до Михайла і згадував, як він, підштовхуваний охоронцями, переступав віддаль у два кроки між «воронком» і брамою суду: був Михайло нині такий самий – пострижений, великоголовий і гачконосий, та, очевидно, шість років неволі щоденно відтискували в його душі, немов на гербовому папері, печать тюремного досвіду, залишаючи ще й тайнопис стійкості, щоб не схибити, не зійти ні на один градус із компасного кола сумління, бо тільки така заданість могла перевести в'язня, загроженого насильством, зневагами і голодом, а що найнебезпечніше, звабою бодай мізерної полегші, по волосинному містку, під яким вирує пекло чужої волі, й звідки, коли впадеш, назад не буде вороття, оскільки зрада знищує жертву не так примусом до вічної повинності, як муками сумління. А стійкість, як тільки вдалося її в собі встановити, породжує вимогу до людей бути готовими до самопожертви.

Саме ці нові риси характеру я запримітив у Михайловому погляді – він теж пильно придивлявся до мене, немов занурювався в глибини мого світогляду й дошукувався можливої слабкої ланки на його тканині, яку ще можна зшити, щоб не сталося, бува, розриву; я мужньо витримував ті вимогливі Михайлові позири, та він врешті всміхнувся й промовив до мене, ніби й не до речі:

«Мій прадід Пантела, до якого, я ще пам'ятаю, водив мене в Підбуж дідусь Максим на мед, завжди розпочинав розмову зі своїм сином так: «Ти вчений, а я маю природний розум, то слухай мене». Я не хочу цим сказати, брате, що тобі забракло природного розуму, але коли ходять о стислість, як люблять висловлюватися наші галичани, то саме він – основа вищої чи нижчої освіченості й культури, які є вторинним надбанням. Природний розум – то основа, фундамент, від котрого залежить міцність надбудови, тож кожна людина мусить вряди-годи потупцювати на тому фундаменті, аби впевнитися, що не зрихлився він...»

Подивований його мовою, яка здалася мені натяком на якісь мої схиблення, котрих начебто за собою не відчував, я відказав злегка роздратовано:

«Невже ти маєш підстави сумніватися в міцності мого світоглядного фундаменту?»

«Ні, не маю... – спокійно відказав Михайло, не відводячи від мене погляду. – Однак за ці роки, що мене не було в Україні, в певного прошарку людей, а особливо в письменників, виробилася, як я запримітив, тактика подвійної моралі: мовляв, можна ходити світом у масці Валенрода-пристосуванця, а в душі залишатися зятим дисидентом – Богові свічка, дідькові огарок – з надією, що народ колись розбереться, чого ти більше залишив по собі – запаху бджолиного прополісу чи смороду собачого лою... А письменник повинен засвічувати свою трійцю з найдобрішого липневого воску й бачити перед собою лише образ Божий, і не впускати в поле свого зору машкару підступного диявола зі спокусливою усмішкою на варгах... Тоді він може називати себе національним письменником».

«Але ж у такому разі в сучасному літературному процесі залишилася б тільки самвидавня література, малодоступна для маси читачів, для шкіл й університетів – на чому тоді мали б ми виховувати дітей, навчати їх розумінню словесного творення, коли в легальній літературі утвориться безнадійний вакуум. А ми з тобою на яких книгах викохували б свою історичну пам'ять, якби не мали творів

розкажаних Костомарова і Куліша?»

«Ти не назвав Шевченка... Але нехай – то геній, деміург, який трапляється тільки раз в історії народу. Та був ще кирило-мефодієвець Микола Гулак, який не зрадив присягу».

«І ніхто його не знає...»

«А хто нині добре знає Миколу Міхновського або навіть Юрія Липу, – розмірковував Михайло. – Та чи могли б ми собі уявити розвиток національної ідеї без них? Вони загинули: Міхновського у вісімнадцятому році повісили більшовики, а Юрія Липу закатували їхні виплодки тридцятьма роками пізніше – й ніби пропав за ними слід... А ні, від них народилося нове покоління поетів-нонкон-формістів – українських, литовських, грузинських, якими заповнили тюрми в Мордовії. А один із них – Великий Поет – відмовився емігрувати за кордон і залишився, як сам сказав про себе, горлом України. Ось яких поетів назвуть колись національними! А ти не хотів би, щоб і тебе так назвали твої нащадки? Звісно, хотів би. Тоді назавше відмовся від угодовства».

У ту хвилину, коли Михайло вимовив ці слова, я вперше помітив за столом при покутті маленьку, зі зморщеним обличчям жінку, і зрозумів, що то Михайлова мати. Вона сиділа з опущеною головою, й мені здалося, що зумисне не дивиться на сина, щоб гості не помітили її материнської гордості. Тільки коли Михайло, закінчивши розмову зі мною, сказав до всіх: «Мужайтеся, братове, розпочався великий час становлення незалежної України, відновлення нашої держави, тож викшталтовуймо в собі націоналістичну ідеологію, ворожу не тільки до московських вожаків, а й до всієї північної орди, яка ніколи не визнає за нами права на самостійне життя!» – коли він це сказав, стара жінка, Михайлова мати, витерла долонями очі й тихо проказала: «Хай благословить Бог тих, хто не відступить...»

Розмова на Михайловому весіллі велася до пізньої ночі. Через місяць кагебісти потай підкинули в його підвал антирадянську літературу, Михайла заарештували вдруге й засудили – цим разом на десять років. Я чекав своєї черги, та ця біда, на мое щастя, мене обминула.

Так яскраво згадалася мені в холодному наметі та весільна розмова, й у цю мить, коли Майдан ще німів, дивилися на мене з уявного образу Михайла його

нестерпно вимогливі очі.

Я лежав горілиць на матраці, світанок крізь сірий брезент уже проникав до намету, а ті очі не переставали мене пронизувати; я захотів розбудити приятеля й сказати йому, що його наказ чесно виконав – давно відмовився від будь-якого компромісу з ворожою владою і двадцять останніх років советчини терпів безперервні цькування за свої історичні романи. Та він про те знав сам. Михайло вже не спав, крізь сутінок дивився на мене, а коли наші очі зустрілися, він сказав, ніби відчув, що я потребую в цю мить його доброго слова:

«Не муч себе, брате. Ти гідно витримав випробування...»

Михайло розпалював буржуйку, а Майдан поволі заповнювався людьми, гомонів, клекотів, і сказав мій приятель:

«Сьогодні – пік. Станеться те, що задумано. Відбудеться облога будинку Ради Міністрів, Верховної Ради і резиденції продажного президента. А якою ціною обійдеться переворот, побачимо. Ти залишайся в наметі, а я вийду – мушу бути на Майдані».

Я сам собі дивувався, що після цього Михайлового повідомлення ні крихти тривоги не добралось до мого серця: на Майдані незабаром збереться до мільйона люду, і ніхто не здолає народ! Там – наші громадяни, люди різних професій, станів і національностей, там звучать українська і російська мови, але всі єдині і всі однією мовою скандують: «Разом нас багато, нас не подолати!» І мені в цю мить згадалися колишні непримиренні і войовничі Михайлові інвективи на адресу північного сусіда. Я спитав його:

«Ти й далі дотримуєшся донцовської радикальної доктрини?»

«Я багато передумав, брате, – відказав Михайло. – У таборі були в'язні з усіх кінців імперії, і росіяни теж... Щоправда, досі ще ні один москаль, з яким я ділився шматком хліба, не привітав мене з Незалежністю України. А скільки говорили: «Настанет время, і ми подадیم друг другу руки, как равноправные граждане – каждый своего государства». Ніхто мені цих слів досі ще не повторив. Але я відчуваю, що там, на Майдані, є вже чимало людей, готових до такої мови. Час – найкращий учитель...»

Бо скажи мені, брате, чи багато знайдеться росіян, які хотіли б покинути Україну й вернутися на свою батьківщину, яка не має визначених кордонів – є всюди і ніде... Тут їхня батьківщина, й за неї вони вийшли в ці дні боротися. Звичайно, не всі. Он тусується донецька шантрапа, готова вдертися на Майдан. Але де ти знайдеш ідеальну однотайність? Квіти й терни ростуть на одному й тому ж клаптикові землі».

«Це правда, – сказав я. – Але що мене вразило вчора, коли я йшов до тебе: абсолютна чистота на Майдані, люди, незважаючи на те, що прийшли на протесту акцію, – добрі, лагідні й комунікабельні; я не бачив п'яних, я бачив закоханих: ти уявляєш собі – кушпелить сніг, а якась пара накрилася прапором і цілуються вони там, думаючи, що ніхто їх не бачить. Ну а терни поміж квітами – вони є всюди, і серед наших суперпатріотів чимало теж... Якимось я бачив по телевізору: нинішній поки що президент покладає перев'язаний жовто-синьою стрічкою букет квітів до пам'ятника Шевченка, а непогамовний молодик ту стрічку зриває і топче ногами – тільки тому, що пов'язав нею квіти його ворог...»

«Такий патріот, – спохмурився Михайло, – може потоптати і хрест, і Україну... Я добре знаю того молодика».

«Хто ж він?»

«Ти його не знаєш, то й не буду називати, їх теж породив Донцов. Ні, ні, я не кидаю каменем у знаменитого політика, але саме таких екстремістів виховав він, безнастанно шельмуючи наших інтелігентів. Як тільки він їх не обзивав: травоїди, гречкосії, фелахи, свинопаси, евнухи, плебеї, смерди! І, наслухавшись такого, молодий максималіст стає м'ясоїдом, хижакком, хамом... Ет, не хочу більше про це балакати, боляче...»

«У цьому винен не тільки Донцов, – розвивав я Михайлову думку. – Наша література, і фольклор теж, так чи інакше глорифікували голоту – тих нахаб, які ні перед ким шапки-бирки-зверху дїрка не скидали, розбійників, що відбирали в господарів чесно зароблене добро – мовляв, хочуть зрівняти світ, охлократів, які не визнавали над собою старших, чернь, яка скликала чорні ради. А ми дивуємося, звідки в тридцятих-сорокових роках взялися в нас комсомольчики, що відбирали в селян останнє зерно, прирікаючи їх на голодну смерть...»

«Так, так, брате, повбивали ми Богунів, Сомків, Виговських, змобілізували в свої ряди брюховецьких і пушкарів, й змінилися козацькі нащадки на базарних злодійчуків, жебраків, що на відпустах виставляють напоказ гнійні виразки, викликаючи в людей не лише жалість до себе, а й прихильність: хай чабан, а не високоосвічений лицар буде в нас за отамана! Але нинішній Майдан – то очищення народу від невольницької скверни, й стане він невідомо іншим, побачиш...»

І замовк мій приятель, вдивляючись у племінці, що спалахували в буржуйці над дровами, а я відчув, що якась жура, якийсь моральний дискомфорт гризе Михайлову душу, й мабуть, думає він тепер про того негідника, що потоптав синьо-жовту стрічку. Хто ж то був, думав я, чому Михайло не захотів його назвати? І раптом неймовірна підозра вп'ялася клинком у мою свідомість, я притьмом підвівся з матраца, призначеного не для мене, присів на стілець поруч з Михайлом і квапно перемінив тему розмови.

«Ти розповідав про Великого Поета з мордовського табору, який вибрав для себе неволю на рідній землі замість свободи на чужині. Його замучили в тюрмі перед тим, як міг він отримати Нобелівську премію, і його прах перенесли побратими в Україну. Я знав того Поета. А чи багато було в нас таких? А ні, одні покидали батьківщину з природного страху за своє життя, другі міняли наші злидні на чужинецький достаток, ще інші, ідейні, імітували боротьбу за незалежність по чужих задвірках і обіцяли полишеному народові переможний похід у Київ на білих конях... – мить помовчавши, я поставив Михайлові категоричне питання: – А хто, хто з наших політиків пішов на таку жертву, як той Поет-в'язень мордовського концтабору?»

Не повертаючи до мене голови, Михайло вимовив несподівано дзвінко, здуваючи подихом полум'я в грубці, ніби хотів, щоб його слова вихопилися з намету й пролунали над київським Майданом:

«А був, був такий: командир УПА, генерал-хорунжий Роман Шухевич!»

Розділ восьмий

Лицарі «Залізної остроги»

(Із Михайловых записок)

Хтось там скептично бурчить: українці вміють тільки гарно співати! А я кажу: якби не героїчні ораторії, як-от «Слово о полку», що їх виконували бродячі гусельники за княжих часів, не веселі співанки скоморохів-баїшників, не думи та невольничі плачі козацьких кобзарів, якби не стрілецька музична бравада та бойові упівські марші – чи не заниділи б ми в духовній глухомані, позабуті, нечутні й світові нецікаві, а чи без пісень можливі були наші перемоги і фізична витривалість після програних битв? Та ніколи!

А ця пісня, яка лунала вечорами над Волгою, підтримувала в бойовій формі дистрофіків у Дубовському таборі полонених австріяків, не давала зневіритися, впасти, скоритися, занидіти: певне ж, завдяки їй понад тисячу колишніх усусусів вирвалися з острова смерті, допали до Києва, й понеслася вона над Подолом із плацу Духовної семінарії, що на Вознесенському спуску:

Не сміє бути в нас страху

Ні жодної тривоги!

Чому – бо ми є лицарі грізні

«Залізної остроги!»

Це почесне звання привласнили собі усусуси 1916 року після битви з москалями на горі Лисоня, що виросла над бережанськими рівнинами із глибоких каньйонів Золотої Липи та її притоки Ценівки; тут більше ніж півроку пролягала бойова лінія між австрійським і російським військами, тут сотні усусусів потрапили в полон і понесли славний титул і голосну пісню на далекі приволзькі степи, з нею вони вернулися в Україну в складі Першого куреня Січових Стрільців під команду полковника Євгена Коновальця.

Й залунав над дніпровськими кручами молодечий спів:

І до дівочих ніжних серць

Ми знаєм всі дороги!

Чому – бо ми є лицарі грізні

«Залізної остроги»!

Січові Стрільці добували зброю в спорожнілих царських казармах у Дарниці, Святошині й на Подолі: за місяць або й менше Курінь СС складався вже з двох піхотних сотень, сотні скорострільної й гарматної батареї. Слідом за втікачами з Дубовки потягнулися до Києва східні українці із зліквідованих царських частин, вони були добре озброєні, а з Уралу й Туркестану прибували голодні й обдерті полонені галичани, вони вступали в ряди Січових Стрільців, їх вmundировували й озброювали. Роман Дашкевич привів із Дарницького табору дві сотні полонених усусусів: тоді Курінь СС увійшов до складу українізованої дивізії імені Дорошенка й перемістився із Вознесенського спуску в казарми на Подолі.

Старшини Січових Стрільців Андрій Мельник, Роман Сушко, Максим Безрідний, Іван Чмола, Роман Дашкевич прийшли на чолі з полковником Євгеном Коновальцем на прийом до Голови Центральної Ради Михайла Грушевського, і заявив Коновалець Президентові:

«Ми не галицька військова організація і не наддніпрянська – ми соборницька всеукраїнська військова сила, імперативне гасло якої: єдність національного духу по обидва боки Дніпра. Хочемо служити Центральній Раді».

Грушевський скубав свою сиву бороду й питав: чому ви так пізно прийшли до мене? З Харкова під командою Муравйова і Коцюбинського вирушило на Київ десятитисячне, озброєне до зубів, більшовицьке військо, Гайдамацький Кіш Петлюри відступив з Полтави, Центральна Рада кинула під Крути кілька сотень необстріляних студентів, які не в силі стримати червону навалу. А запевняв же Винниченко, що російські соціалісти ніколи не підуть проти нас.

Коновалець не гаявся, вислав під Крути сотню Романа Сушка, проте вояки повернулися від Броварів: у Києві на «Арсеналі» вибухло більшовицьке повстання. Сотня Сушка прорвала заслону червоної піхоти на Великій Володимирській; на підмогу Сушкові підійшла сотня Андрія Мельника, здобула готель «Прага» і зійшла Андріївським узвозом на Поділ; відділ Івана Чмоли зайняв Михайлівський монастир. Тоді від Печерська більшовики почали обстрілювати з гармат Поділ, однак гармаші, серед яких були вояки різних національностей, збунтувалися проти свого начальника – російського генерала Кирея – й почали бомбардувати «Арсенал», проломили стіну, й крізь ту пройму увірвалися Січові Стрільці. «Арсенал» було здобуто, більшовицьке повстання розгромлено.

Однак переможці не змогли утриматися в Києві: до міста увійшли муравйовці, Центральна Рада під охороною Січових Стрільців відступила до Житомира, в столиці відбулася триденна різанина, в якій загинуло п'ять тисяч цивільних громадян.

Аж у березні 1918 року після запеклих боїв на теренах України лицарі «Залізної остроги» і гайдамаки отамана Петлюри, прикриті німецьким військом, яке, за Брестською угодою, підтримувало Центральну Раду, увійшли до Києва, співаючи свій переможний гімн «Бо ми є лицарі грізні «Залізної остроги!»

...Комендант охорони Центральної Ради поручник Максим Безрідний вранці 29 квітня перевіряв пости: вартові стояли на місцях, і в місті було спокійно, може, аж надто тихо, немов перед грозою. Поручник справлявся на Львівську вулицю до стрілецьких казарм, думав перепочити після безсонної ночі, та враз побачив, як з-поза гмаху червоно-стінного Університету стрімко вимарширували дві колони німецьких солдатів із карабінами «на плече». Поручник насторожився – що б то мала означати вранішня ексцирка серед плацу навпроти урядового будинку? Солдати по команді «стій» зупинилися й тут же розбіглися в розстрільну; це не на жарт стурбувало Безрідного, він пильно роззирнувся й одразу ж заспокоївся: міністри з портфелями в руках один за одним йшли до приміщення Центральної Ради на засідання й не звертали уваги на чужинецьких військових, якими з певного часу кишіло все місто.

Та в ту мить, коли Безрідний переходив бульвар, почувся позаду нього коротка команда, за нею пролунав одностайний металевий ляск – то солдати примкнули леза багнетів й рушили з карабінами до брами будинку, немов на штурм.

Максим Безрідний умить зорієнтувався: німці вчиняють переворот! Ще вчора поміж стрільцями прослизла побрехенька, буцімто кілька днів тому в приміщенні цирку відбувався бенкет німецького вищого офіцерства, на який було запрошено російських генералів й між ними генерал-лейтенанта Павла Скоропадського – нащадка гетьмана дурного, як мовив Шевченко. Хтось вифантазував, як захмелілі німці забавлялися із Скоропадським: одягли його в кармазиновий кунтуш, на голову наділи гетьманську шапку з перами, вручили йому дерев'яний буздуган й проголосили гетьманом України.

Ніхто цим чуткам не надавав поважного значення: якщо таке і відбувалося, то це були звичайні розваги п'яної офіцерні... Однак ті чутки, виявляється, не були

ніякими побрехеньками – німці зрадили Центральну Раду. Он вриваються шваби в український урядовий будинок, звідти долинають команди й крики, – й біжить чимдуж Максим Безрідний до палацу з готичними шпилями, що за Володимирським собором, і вмить з будинку в супроводі стрільців виходить стривожений Грушевський, сідає в авто, і мчить машина до стрілецьких казарм на Львівську вулицю.

Невдовзі німецькі солдати обступили казарми й наказали стрільцям виходити на повір'я, Грушевського ж залишили під домашнім арештом. На те прибув на авто полковник Коновалець, німецький генерал Айхгорн запевнив команданта Корпусу С С у своїй прихильності до нього, однак звелів віддати стрільцям наказ скласти зброю, яка доконче буде їм повернута, якщо Корпус передислокується в Білу Церкву. Коновалець не бачив іншого виходу, як погодитися, він закликав своїх вірних бійців не бунтуватися – адже не все втрачено, ми ще повернемося до Києва...

Стрільці кидали долі карабіни, втирали сльози, а один стрілець підступив до Айхгорна й процідив крізь зуби: «Прокляті зрадники, ще прийде час, коли ви разом зі зброєю будете складати до наших ніг свої голови». З тим він вихопив із кобури наган і вистрелив собі в скроню.

У приміщенні Центральної Ради німці заарештували міністрів; на Софійський майдан виїхали повози, набиті москалями, вони стріляли навмання у натовп, а перед пам'ятником Хмельницькому поставали попи правити молебень за здоров'я ясновельможного гетьмана України Павла Скоропадського.

Й розійшлися по Україні, не питаючи дозволу в гетьмана, московські карателі: ми ще вам покажемо «самостійну неньку»!

...Не міг би я категорично – зневажливо й люто – кинути каменем в історію опереткового Гетьманату, який хіба лише назвою нагадував незалежну, хоч теж ефемерну, Козацьку державу, а в своїй суті був маріонетковим утворенням у політичному полі конаючої Російської імперії, яка на очах у всього світу блискавично перетворювалася на імперію новітню – більшовицьку. Таки не міг би: за вісім місяців правління гетьмана Скоропадського в Україні постали державні інституції, українські школи, Академія наук, Кам'янець-Подільський університет, з'явилися дисципліновані військові організації... Проте око навіть недосвідченого політика могло вбачати в цьому політичному утворенні штучність і неприродність. Гетьманатом фактично правила зрозпачена в боях за

«єдїнонеделїмство» стара Росїя; гетьман не вмїв і двох слїв зліпити українською мовою; каральні московські загони мордували Україну, нїмці, якї за Брестською угодою зобов'язалися захищати суверенність України перед зазіханням більшовиків, денїкїнцїв, румунів, полякїв, орієнтувалися виключно на російську антибільшовицьку вїйськову силу – ідея нової «єдиної і неделїмої» Росїї була погано прихованим стрижнем полїтики Павла Скоропадського.

У листопадї 1918 року гетьман остаточно здер зі свого полїтичного обличчя фальшиву проукраїнську маску й видав офїційну декларацію про федерацію України з Росїєю. Четвертий Унїверсал Центральної Ради був скасований. Єдиною українською вїйськовою силою, якщо не рахувати анархічну махновщину, zostалися Гайдамацький Кїш Симона Петлюри та Осадний Корпус Сїчових Стрїльцїв із чотирьох дивїзїй у Білій Церкві. Грушевський вийшов із гри, подався в еміграцію, а Винниченко і Петлюра, коменданти без вїйська, проголосили Директорїю й обидва приїхали в Білу Церкву до штабу полковника Коновальця. Там застали посланця зі Львова сотника Осипа Назарука, який прибув від уряду ЗУНР до фактично єдиної в Україні нацїональної вїйськової сили просити допомоги проти полякїв.

На прохання Назарука, замість Коновальця, командира готового до бою Корпусу СС, вїдповїв Петлюра, який ще не мїг бути компетентним у вїйськових справах – щойно був звільнений з-під арешту:

«Без Києва Львїв не втримається, мусимо передовсїм здобути столицю... – І тоді заговорив до Коновальця: – Настав найсприятливїший момент для пїдняття в Україні протигетьманського повстання. Австрїя розпалася, в Європї вибухають одне за одним заворушення з комунїстичною закваскою, нїмці повертаються додому, загрожена більшовиками армія Денїкіна готується до вимаршу з Одеси, щоб прийняти простягнуту руку Скоропадського...»

«Я знаю про це, – зупинив Коновалець Петлюру. – Мїй Осадний Корпус готовий до виступу... А, до речї, може, вам вїдомо, скїльки правди в тому, що Дмитро Донцов служить у Скоропадського. Невже таке можливе?»

«Про це я дїзнався ще в тюрмі, – вїдказав Петлюра. – Й повинен сказати, що його пїдтримка гетьмана досить небезпечна, то впливовий полїтик».

«І він визнав незалежність України під зверхництвом продажного Скоропадського? В це важко повірити».

«А визнав... Його збаламутила українізація освіти, він, певне, не розуміє, що це московська пастка. Тому не варто очікувати прозріння Донцова, засліпленого квазідержавною демагогією гетьмана, його треба ізолювати. Авторитетне для української громади слово цього політика може нам більше нашкодити, ніж московська дивізія князя Святополка Мірського, що в Мотовилівці готується до наступу на Київ...»

«На станцію Мотовилівка я пошлю Дашкевича з його гарматою, – промовив Коновалець. – А Донцова... Нікуди він не дінеться, виловимо».

14 грудня 1918 року Осадний Корпус СС під командою Коновальця вирушив на Київ. Батарея Романа Дашкевича у лісі під Мотовилівкою розгромила дивізію князя Мірського, Гайдамацький Кіш Петлюри розбив решту німців під Фастовом, а Сердюцька дивізія, що стояла гетьманською залогою у Василькові, перейшла на бік повстанців.

15 грудня полковник Коновалець із Корпусом Січових Стрільців і Петлюра з Гайдамацьким Кошем увійшли на Софійський майдан. Владу в Україні взяла Директорія, гетьман, перебраний в жіночий одяг – як і Керенський – втік із Києва. Останні гетьманські сили захопив у полон полковник Роман Сушко біля Ботанічного саду: полонених привели до казарм на Львівську вулицю, й серед них Коновалець побачив Дмитра Донцова, демонічний вигляд його помітно збляк, з його очей світилася цілковита розгубленість.

Полковник наказав конвойному вивести Донцова з тлуму полонених, узяв його під руку й повів у свою колишню штабну кімнату. Донцов слухняно, як в'язень, пішов поруч з Коновальцем, скося позираючи на нього, й на його обличчі розтавала розгубленість – сувора шаруга бралася брунатних щік; обидва мужі якусь хвилину сиділи мовчки за столиком один навпроти одного, не зважаючи починати розмову. Врешті спитав Коновалець Донцова:

«Як ви тут опинилися, пане Дмитре? Після нашої розмови в Зашкові мені важко збагнути, яким чином ви – потрапили до промосковської вояччини... Це неймовірно. І як мені тепер повестися з вами: Голова Директорії наказав вас заарештувати, вам загрожує польовий суд».

Кінець ознакомительного фрагмента.

Купити: https://tn.knigapoisk.com/vanichuk_roman/kra-na-rredenta-zlod-ta-apostolizb-rnik

надано

Прочитайте цю книгу цілком, купивши повну легальну версію: [Купити](#)